Faculty of Social Sciences
Home page: http://jstmt.ut.ac.ir

Social Theories of Muslim Thinkers
2024, 14 (1): 38-65

ISSN: 2538-5240
E- ISSN: 2783-3216

Design and Evaluation of Religiosity Measurement Model with Indigenous Approach; with An Emphasis on the Epistemic Dimension

Mohammad Yaribeygi Darvishvand [1] ✉ **Mohammad Seyyedghorab** [2] **Mahdi Vahidi Asl** [3]

1. MA of Strategic management of culture, Faculty of Social and cultural sciences, Imam Hossein University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: Yaribeygi733@gmail.com
2. MA of Sociology, Faculty of social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: seyed466@yahoo.com
3. MA of Philosophy of social sciences, Faculty of social Sciences, Tehran University, Tehran, Iran. Email: M.vahidi1412@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 30 October 2023
Received in revised form: 13 December 2023
Accepted: 19 December 2023
Published online: 20 March 2024

Keywords: *Dimensions of religiosity, Epistemic religiosity, Indicator of religiosity, Measure of Religiosity, Scale of religiosity.*

ABSTRACT

Attention to research in the field of religious studies has not only a declining trend, but we can see the quantitative and qualitative growth of this researches, especially the research about the types, amount and changes of religiosity in recent decades. Among these, one of the most fundamental challenges in the field of religious studies is the design of indigenous indicators that are appropriate to the cultural, historical and social contexts. Although in Iran, in the last two decades, valuable efforts have been made in this field; But still, the designed indicators have not been able to gain general acceptance and usage. On the other hand, religion and consequently religiosity can be classified and studied in three cognitive - epistemic, emotional or behavioral dimensions. In the studies that have presented the scale about religiosity, the effort to present the scale in all three dimensions has reduced the accuracy and detailed discussion in each of these mentioned dimensions. Therefore, the need to pay more detail about each of these dimensions in the topics related to religiosity is felt. so, the aim of this article is to provide Indigenous indicators with an emphasis on the epistemic dimension of religiosity. In this research, first through theoretical studies, 81 indicators were calculated to measure religiosity and were evaluated during 20 exploratory interviews. Then, 23 components under 6 more frequent and more important axes were identified, which can be used as an indicator to measure epistemic religiosity in different statistical societies. These components are: "attitude towards religion", "expectation from religion", "epistemic foundations", "anthropological foundations", "meaning and purpose of life", "man's understanding of ethical foundations".

Cite this article: Yaribeygi, M., Seyyedghorab, M., Vahidi asl, M. (2024). Design and evaluation of religiosity measurement model with indigenous approach; with an emphasis on the epistemic dimension. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 14(1): 38-65.
https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367128.1664

© The Author(s).
Publisher: University of Tehran Press.
DOI: https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367128.1664

1. Introduction

In known societies until today, a society cannot be called irreligious (Durkheim, 2004: 329). the authority of religious culture in Iran during several centuries adds to the importance of studies about religion and the phenomena attributed to it. The unique characteristics of religions and the fit of the indicators designed with the historical and social contexts of the West have made it impossible to use the existing studies in this field with full confidence to measure the types and amount of religiosity in Iran. In a general definition, religion means a way of life, which comes from the desire for success and the type of interpretation of existence and human (Tabataba'i, 2011: 8). Also, In a specific definition, it is considered as a related and coherent set of teachings that has assumed a separate unity and totality in the three general areas of beliefs, ethics and rulings (Motahhari, 2005; Misbah Yazdi, 1986). Also, religion is for humans and is appropriate to his aspects and dimensions. According to researches, three dimensions can be considered for humans, which are: cognitive/ epistemic, emotional and behavioral dimensions. The efforts to present the scale in all three dimensions has reduced the accuracy and detailed discussion in each of these mentioned dimensions. Therefore, the need to pay more detail about each of these dimensions in the topics related to religiosity is felt. so, the aim of this article is to provide indigenous model and indicators with an emphasis on the epistemic dimension of religiosity. Corresponding to these dimensions, religiosity can also be defined as attention or commitment to these teachings in three fields of cognitive/ epistemic, emotional and behavioral.

The main research questions are:

What are the indicators and model of measuring epistemic religiosity with a native approach?

What are the indicators and model of measuring religiosity in domestic and foreign sources?

2. Background

Among the Persian researches that are the background of this article, these studies were examined: Shojaeezand's research (2005), Taleban (2009), Mohseni Tabrizi & Karamollahi (2009), Ebrahimi & Bahrami ehsan (2012), Mahboobi (2015), And also the research of Khodayarifard et al (2021). In Non-persian researches, the studies of Allport (1966; 1950), Hill and Hood (1999), Underwood and Teresi (2002), Lenski (1961) and Glock and Stark (1965) were used. But as mentioned, the designed indicators have not been able to gain general acceptance and application. the effort to present the scale in all dimensions has reduced the accuracy and detailed discussion in each of these mentioned dimensions. Also, Some of these indicators do not fit our cultural and social backgrounds.

3. Methodology

This research uses the Grounded theory and its sample is among students. First, the theoretical literature in this field was reviewed and 81 initial indicators were obtained. Then, by interviewing the students, their positions regarding these indicators were evaluated. This research formally follows the same coding principles of the Grounded theory method in classifying and ordering the data; But in terms of the content of the collected data, the phenomenological narrative research technique has been used for analysis. Then, using the axial coding of the results obtained from the first twenty interviews, a conceptual framework consisting of 23 Indicator was set up in the form of six main axes. Finally, in order to measure the selected indicators during another 30 interviews, each of the above 6 axes was evaluated again along with related indicators, which resulted in the presentation of different types of religiosity in the epistemic dimension.

4. Findings

In the findings section of the article, we try to provide a general picture of the desired indicators, and then briefly depict its place in the works of thinkers, and further define its boundary with similar concepts by brief explanations. In the "attitude towards religion" axis, there are indicators of "the role and perception of God in life", "the relationship between religion and life", "the origin of religion", "the place of Ahl al-Bayt in religion" and "the place of the clergy in religion". The selected indicators under the "expectation from religion" axis are: "the relationship between spirituality and religion", "the domain of religion", "religion and politics" and "religion and emerging issues". Under the axis of "epistemic foundations" are indicators of " possibility of plurality of religious propositions", "possibility of knowing reality", "realm of reason", "relationship between science and religion", "relationship between reason and revelation" and "resources of knowledge of religion". The most important indicator under the axis of "anthropological foundations" is "the realm of human freedom in religion" and "the basis of women's rights in religion". "Resurrection (afterlife) belief", "the effect of belief in death on humans" and "the relationship between the purpose of life and Attitude to the other world" are also indicators of "teleological foundations". "Basics of ethics and values" as the last axis, includes indicators of "relationship between ethics and religion", "responsibility for actions" and "relationship between motivation and action".

5. Conclusion

This research tried to provide a model and an indicator suitable to the indigenous cultural and social contexts by focusing on the epistemological dimension and using the grounded theory method. After reviewing the previous literature and theoretical studies, 81 indicators were extracted, which are placed under the three dimensions of cognitive/epistemological / epistemic, emotional or behavioral. The number of 56 indicators was related to the cognitive dimension, which was categorized into 8 axes. Then, through interviews, the frequency indicators were selected based on high sensitivity and greater discriminating power, which included 23 indicators in the form of six main axes. According to the findings and by using these indicators, different types of religiosity can be recognized and distinguished among students. Finally, through another 30 interviews, each of the above mentioned six axes along with related indicators were used as a measurement tool. the result was the presentation of 21 types of religiosity in the epistemological dimension among students, and in this way, the effectiveness of these axes and related indicators proof of receipt.

Funding: This research received no external funding.
Ethical Considerations: Complied with.
Data Availability Statement: Not applicable.
Informed Consent Statement: Not applicable.
Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

Allport, G (1950). *The individual and His religion*. New York: Mac Millan
Allport, G (1966). The religious context of prejudice. *journal for the scientific study of religion*. 5. 432-443
Durkheim, Emile (2004). The Elementary Forms of the Religious Life. Translated by Baqir Parham. Tehran: nashr-e-markaz [in Persian]
Ebrahimi, Abolfazl; Bahrami ehsan, Hadi (2012). The relationship between eschatology and health in students of Tehran University and religious studies students of Qom seminary. *Ravanshenasi & Din*. 4 (2). 45-62 [in Persian]
Glock, C; Stark, R (1965). *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally

Hill, P.C. and Hood Jr., R.W (1999). *Measures of Religiosity*. Birmingham: Religious Education Press

Khodayarifard, Mohammad et al (2021). *Theoretical and Methodological Foundations of religiosity measurement including religiosity scales*. Tehran: Tehran University Press [in Persian]

Lenski, Gerhard (1961). *The Religious Factor, A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics, and Family Life*. New York (Garden City) , Doubleday and Company, Inc

Mahboobi, Reza (2015). Building a (indigenous) scale to measure religiosity. *Management at Islamic University*. 4 (1). 117-134 [in Persian]

Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1986). *Theological Instructions*. Tehran: Islamic Development Organization press [in Persian]

Mohseni Tabrizi, Alireza; Karamollahi, Nematolah (2009). Examining the state of students' commitment to dimensions and signs of religiosity. *Sociological researches*. 3 (2). 7-34 [in Persian]

Motahhari, Morteza (2005). *The collection of Shahid Motahari's works*. Tehran: Sadra [in Persian]

Shojaeezand, Alireza (2005). A model for measuring religiosity in Iran. *Iranian Journal of Sociology*. 6 (1). 34-66 [in Persian]

Tabataba'i, Muhammad Husayn (2011). Al Mizan: An Exegesis of the Qur'an. Beirut: Al-Alami Press Foundation [in Arabic]

Taleban, Mohammad Reza (2009). A Conceptual Framework for Religiousity Survey in Iran. *Islam and Social Sciences*. 1 (2). 7-48 [in Persian]

Underwood, Lynn G., & Teresi, Jeanne A (2002). The daily spiritual experience scale: development, theoretical description, reliability, exploratory factor analysis, and preliminary construct validity using health-related data. *Annals of Behavioral Medicine*. 24(1), 22-33.

دانشکده علوم اجتماعی
Home page: http://jstmt.ut.ac.ir

۱۴۰۳, ۱۴ (۱): ۳۸-۶۵

شاپا چاپی: ۲۵۳۸-۵۲۴۰
شاپا الکترونیکی: ۲۷۸۳-۳۲۱۶

طراحی و ارزیابی الگوی سنجش دین‌داری با رهیافت بومی؛ با تأکید بر بُعد معرفتی

محمد یاری‌بیگی درویشوند[۱] ✉ محمد سیدغراب[۲] مهدی وحیدی اصل[۳]

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت راهبردی فرهنگ، دانشگاه جامع امام حسین علیه‌السلام، تهران، ایران.(نویسنده مسئول). Yaribeygi733@gmail.com
۲. کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی(ره)، تهران، ایران. seyed466@yahoo.com
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد فلسفه علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. M.vahidi1412@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۸
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:
ابعاد دین‌داری، الگوی دین‌داری، دین‌داری معرفتی، سنجه دین‌داری، شاخص دین‌داری

چکیده

اهتمام به پژوهش در حوزه مطالعات دین نه‌تنها روندی رو به کاهش را طی نکرده؛ بلکه شاهد رشد کمی و کیفی این تحقیقات به ویژه تحقیق پیرامون انواع، میزان و تغییرات دین‌داری در دهه‌های اخیر هستیم. در این میان یکی از اساسی‌ترین چالش‌ها در حوزه مطالعات دین‌داری، طراحی شاخص‌های متناسب با بسترهای فرهنگی، تاریخی و اجتماعی است. هرچند در ایران نیز در دو دهه اخیر کوشش‌های ثمربخشی در این زمینه صورت گرفته؛ اما همچنان شاخص‌های طراحی شده نتوانسته‌اند مقبولیت و کاربردی عمومی به دست آورند. از سوی دیگر دین و دین‌داری را می‌توان در سه بُعد معرفتی، گرایشی یا عاطفی و رفتاری دسته‌بندی و مطالعه کرد. در مطالعاتی که به ارائه شاخص پیرامون دین‌داری پرداخته‌اند، تلاش برای ارائه شاخص در همه ابعاد سه‌گانه، از دقت و توجه کافی به جزئیات در هر یک از این ابعاد کاسته است. بنابراین نیاز به پرداخت تفصیلی‌تر پیرامون هریک از این ابعاد در مباحث مربوط به دین‌داری احساس می‌شود. بدین جهت، هدف مقاله حاضر نیز ارائه شاخص‌هایی بومی با تأکید بر بُعد معرفتی دین‌داری است. در این پژوهش از طریق مطالعات نظری، ۸۱ شاخص برای سنجش دین‌داری احصا شد و طی ۲۰ مصاحبه، مورد ارزیابی و تطبیق قرار گرفت. سپس ۲۳ شاخص مهم‌تر و پربسامدتر ذیل ۶ محور تشخیص داده شد که می‌تواند به عنوان شاخصی برای سنجش دین‌داری معرفتی در جوامع آماری مختلف استفاده شود. این محورها عبارتند از: «نگرش به دین»، «انتظار از دین»، «مبانی معرفت‌شناختی»، «مبانی انسان‌شناختی»، «معنا و غایت زندگی»، «درک انسان از مبانی اخلاقی».

استناد: : یاری بیگی، محمد؛ سیدغراب، محمد؛ وحیدی اصل، مهدی. (۱۴۰۳). طراحی و ارزیابی الگوی سنجش دینداری با رهیافت بومی؛ با تاکید بر بعد معرفتی. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴(۱): ۳۸ - ۶۵.
https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367128.1664

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

© نویسندگان.

DOI: https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367128.1664

۱. مقدمه و بیان مسئله

در جوامع شناخته شده تا به امروز نمی‌توان جامعه‌ای را بی‌دین نام نهاد (دورکیم، ۱۳۸۳: ۳۲۹) و نمی‌توان دوره‌ای را مشخص کرد که در آن هیچ اثری از دین و دین‌داری به دست نیاید. حتی از دیدگاه برخی، رفتار افراد و گروه‌ها تنها زمانی قابل فهم است که در چهارچوب تلقی کلی آنان از هستی قرار داده شود و بخش عمده‌ای از این درک کلی به‌وسیله معارف دینی حاصل می‌شود (آرون، ۱۳۸۶: ۶۰۰). به همین جهت است که دین و پدیده‌های مرتبط با آن بسیاری از مطالعات اندیشمندان را به خود معطوف کرده است. بررسی انواع، میزان و تغییرات دین‌داری موضوع مطالعات فراوانی قرار گرفته است. این مطالعات خصوصاً در حوزه سنجش دین‌داری در دهه ۵۰ و ۶۰ میلادی جهش چشمگیری را تجربه کرد. با پیشرفت پژوهش‌ها در حوزه جامعه‌شناسی دین نیز، مقیاس‌ها و رویکردهای تک بُعدی جای خود را به رویکردهای چند بُعدی و پیچیده‌تر داد (Himmelfarb, 1975 : 606).

از سوی دیگر مرجعیت فرهنگ دینی در زیست اجتماعی مردم ایران در طول چندین سده بر اهمیت مطالعات پیرامون دین و پدیده‌های منسوب به آن می‌افزاید. خصلت‌های منحصربه‌فرد ادیان و تناسب شاخص‌های طراحی شده با بسترهای فرهنگی، تاریخی و اجتماعی مغرب زمین، سبب شده است برای سنجش انواع و میزان دین‌داری در ایران نتوان با اطمینان کامل از مطالعات موجود در این حوزه استفاده کرد.

ارائه تعریفی از دین و دین‌داری خصوصاً در آغاز یک فعالیت پژوهشی کار ساده‌ای نیست. حتی از منظر برخی به دشواری می‌توان مرز بین دین و غیر دین را تشخیص داد (*Nadel, 1954: 7*) و حتی شاید نتوانیم یک مقوله واحد هستی‌شناختی یا معرفت‌شناختی پیدا کنیم که با همه موجودیت‌های مذهبی تطابق داشته باشد و در عین حال هستی‌های غیردینی را از دایره شمول خود خارج کند (*Horton, 1960: 205*). همچنین به باور برخی متفکران مانند وبر، تعریف از دین باید پس از بررسی‌های مفصل پیرامون آن صورت گیرد (*Weber, 1965: 1*). بر همین اساس خود او نیز از تعریف دین در ابتدای رساله خود سر بازمی‌زند؛ اما واضح است اگر مرزهای موضوع کم و بیش مشخص نباشد نمی‌توان تحقیقی را صورت داد.

دین در یک تعریف عام به معنای شیوه و راه‌ورسم زندگی است که از میل به کامروایی و نوع تفسیر از هستی و انسان ناشی می‌شود. به تعبیر دیگر، دین، سنتی عملی بر خاسته از اعتقاد است؛ برنامه زندگی است که بر اصل اعتقادی استوار است و یا همان روش زندگی است و از آن جدایی ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۸؛ همو، ۱۳۸۸ الف: ۲۵-۲۷؛ همو، ۱۳۸۸ ب: ۲۴-۲۵). در یک تعریف خاص که به دین اسلام نظر دارد و متناسب با دین رایج در جامعه ماست، دین به عنوان مجموعه‌ای مرتبط و منسجم از آموزه‌ها که یک وحدت و کلیتی مجزا به خود گرفته است در سه ساحت کلی عقاید، اخلاقیات و احکام در نظر گرفته می‌شود (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۲؛ مصباح یزدی، ۱۳۶۵؛ جوادی آملی، ۱۳۷۷). از سوی دیگر، دین برای انسان است و نمی‌تواند ناظر به جنبه‌ها و ابعادی فراتر از ابعاد وجودی انسان باشد (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۳۸). به‌طورکلی انسان یا مرکب از دو بُعد روحانی و غیبی[۱] و بُعدی محسوس و مادی فرض می‌شود و یا او را فقط دارای ساحتی مادی به حساب می‌آورند. در تاریخ اندیشه مکتوب، سقراط اولین فردی است که بر تمایز میان جسم و روح تأکید کرده است (افلاطون، ۱۳۸۰: ج ۱، ص ۴۹۱). از منظر قرآن و اندیشمندان مسلمان نیز وجود بُعد غیبی برای انسان امری قطعی و مسلم است[۲] (ن.ک: طوسی، ۱۳۷۵: ج۲. ص ۳۶۸؛ ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۲۰۸-۲۶۱؛ همو، ۱۳۵۴: ۲۸۰-۳۰۱). این ساحت مجرد هم از باب تشبیه به محسوسات به ابعادی تقسیم می‌شود. بُعد اول از مقوله ادراک، علم، شعور، دانش، آگاهی و شناخت است، و بُعد دیگر از قبیل جذب، انجذاب، میل، گرایش و کشش است (مصباح یزدی، ۱۳۹۸: ۲۱۴-۲۱۶). برخی علاوه بر این ابعاد درونی و نامحسوس، بُعد محسوس دیگری را نیز اضافه کرده‌اند که با

---

[۱]. برای اشاره به این بعد از وجود انسان، از تعابیر نفس، جان و روان نیز استفاده می‌شود. در متون انگلیسی و مشابه آن نیز از تعابیر Soul, Mind, Spirit استفاده شده است.

[۲]. برای مطالعه بیشتر ن.ک: تفسیر المیزان ذیل آیه ۲۹ سوره حجر (فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُواْ لَهُ سَاجِدِين).

تعابیر بعد رفتاری، توانشی یا بُعد کنشی[۱] از آن یاد می‌کنند (الهی‌راد، ۱۳۹۵: ۵۷-۷۱؛ گروهی از نویسندگان، ۱۳۹۰: ۱۸۰-۱۸۲). پس ابعاد وجودی انسان در سه بُعد معرفتی، گرایشی (عاطفی- هیجانی) و رفتاری جای می‌گیرند. متناظر با این ابعاد، دین‌داری را نیز می‌توان اهتمام یا التزام به این آموزه‌ها در سه ساحت معرفتی، گرایشی (عاطفی- هیجانی) و رفتاری تعریف کرد.

با وجود کوشش‌های ثمربخش دو دهه اخیر در ایران همچنان شاخص‌های طراحی شده نتوانسته‌اند مقبولیت و کاربردی عمومی به دست آورند. همچنین تلاش برای ارائه شاخص در همه ابعاد سه‌گانه، از دقت و توجه کافی به جزئیات در هر یک از این ابعاد کاسته است. بنابراین نیاز به پرداخت تفصیلی‌تر پیرامون هریک از این ابعاد در مباحث مربوط به دین‌داری احساس می‌شود.

افراد در مواجهه با دین به طور معمول در دو دسته دین‌دار و بی‌دین جای می‌گیرند؛ اما در نگاهی عمیق‌تر دین‌داری امری است که گوناگونی و تکثر بسیار می‌پذیرد و در مطالعات دین‌داری با گونه‌های دین‌داری مواجه هستیم. بر این اساس، در صورتی که بخواهیم شاخصی برای سنجش میزان دین‌داری ارائه دهیم، هر نوع و گونه‌ای، شاخص‌های مختص به خود را خواهد داشت. بنابراین ارائه شاخص و یا الگو جهت تشخیص انواع و میزان دین‌داری متناسب با بسترهای تاریخی و اجتماعی جامعه خود، از تقدم و اولویت برخوردار است. پژوهش حاضر نیز با همین هدف درصدد طراحی و ارزیابی الگو و شاخص‌های سنجش دین‌داری با رهیافت بومی و با تأکید بر بعد معرفتی است. دین‌داری در بعد معرفتی به معنای التزام و اهتمام در ساحت معرفتی به آموزه‌ها و به عبارت دیگر همان اعتقاد و باور به آموزه‌های دین خواهد بود. بنابراین می‌توان پرسش‌های اصلی این پژوهش را بدین صورت مطرح کرد:

الگوی سنجش دین‌داری معرفتی با رهیافت بومی چیست؟

الگوی سنجش دین‌داری در منابع داخلی و خارجی چیست؟

۲. پیشینه پژوهش

پیرامون موضوع دین‌داری آثار فراوان و سودمندی نگاشته شده؛ اما مسئله دین‌داری دارای ابعاد و مؤلفه‌های گوناگونی بوده و همه این آثار را نمی‌توان پیشینه این تحقیق محسوب کرد. بنابراین مهم‌ترین آثاری که به طور خاص به مسئله ارائه شاخص و معیاری برای سنجش دین‌داری پرداخته‌اند، به موضوع این تحقیق مرتبط هستند.

در این زمینه، شجاعی‌زند (۱۳۸۴) تحقیقی با عنوان «مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران» ارائه داده است. در مدل ارائه شده وی ابعاد وجودی انسان به سه بخش ذهن، روان و تن تقسیم شده و سپس وجوه دین‌داری بر اساس این ابعاد به ترتیب در سه دسته وجوه معرفتی، عاطفی و عملی جای می‌گیرند. پس از آن، ابعاد دین از وجوه سابق متفرع می‌شوند و وجه معرفتی به بُعد اعتقادات، وجه عاطفی به ابعاد ایمانیات، عبادیات و اخلاقیات و وجه عملی نیز به بُعد شرعیات منتج می‌شود و ابعاد دین‌داری نیز متناسب با ابعاد دین بیان می‌شود.

همچنین تحقیقی با عنوان «چهارچوبی مفهومی برای پیمایش دین‌داری در ایران» توسط طالبان (۱۳۸۸) ارائه شده که در آن با تأکید بر سه بُعد اعتقادات، احساسات و اعمال، به تعریف دین پرداخته و سپس مؤلفه‌های درون هر بُعد از دین‌داری مشخص می‌شود. بُعد اعتقادی دین به دو مؤلفه اصول و فروع؛ بُعد عاطفی دین به سه مؤلفه تجربه دینی، علقه دینی و هویت دینی؛ بُعد رفتاری دین به سه مؤلفه اخلاقیات، شرعیات و عبادات تقسیم می‌شود و در هر یک از مؤلفه‌های ذکر شده شاخص‌هایی برای سنجش ارائه می‌شود.

تحقیق دیگری نیز با عنوان «بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری» در همان سال توسط محسنی تبریزی و کرم‌اللهی (۱۳۸۸) منتشر می‌شود. در مدل ارائه شده این تحقیق دین اسلام دارای سه ساحت عقاید، اخلاقیات و شریعت معرفی می‌شود. هریک از این ساحت‌ها نیز تقسیماتی را در درون خود می‌پذیرند. در نهایت متناظر با ساحت‌های دین اسلام، ابعاد دین‌داری و نشانه‌های

---

[۱]. البته دو مفهوم «رفتاری» و «توانشی» همیشه به یک معنا به کار گرفته نمی‌شوند و همیشه دارای معنای یکسانی نیستند. اما مقصود ما در اینجا از بعد سوم با تعبیر «بعد رفتاری» همخوانی بیشتری دارد؛ بنابراین ما هم بعد سوم را «بعد رفتاری» می‌نامیم.

دین‌داری بیان می‌شود که متناظر با ساحت «عقاید»، بُعد «معتقد بودن» و نشانه «داشتن معلومات دینی»، متناظر با ساحت «اخلاقیات» نیز بُعد «انجام اعمال اخلاقی» و متناظر با ساحت «شریعت» نیز بُعد انجام «اعمال عبادی» و «التزام به احکام و اعمال عبادی و غیرعبادی» قرار دارد.

ابراهیمی و بهرامی‌احسان (۱۳۹۱) نیز در سال‌های بعد باتکیه‌بر ضرورت آخرت‌نگری در سنجش دین‌داری و کمبود پژوهش‌ها در این حوزه تحقیقی را با عنوان «تهیه و اعتباریابی مقیاس سنجش آخرت نگری» منتشر کردند. مقیاس نهایی آنان از ۴۴ پرسش برای سنجش آخرت‌نگری تشکیل می‌شود که در پنج محور جای می‌گیرند. این محورها عبارتند از: ۱. تکلیف‌گریزی؛ ۲. آمادگی؛ ۳. آخرت‌محوری؛ ۴. تعالی‌خواهی؛ ۵. لذت‌جویی.

محبوبی (۱۳۹۴) نیز در ادامه تحقیقات گذشته به‌منظور ساخت مقیاس بومی برای سنجش دین‌داری دست به ارائه مطالعه‌ای با همین عنوان زده است. در الگوی ارائه شده وجوه دین (وجه معرفتی، عاطفی و عملی) بر اساس ابعاد وجودی انسان یعنی بُعد بینشی (ذهن)، گرایشی (روان) و رفتاری معرفی می‌شود. سپس متناظر با آن، ابعاد دین را بیان می‌کند که وجه معرفتی، بُعد اعتقادات را شامل می‌شود؛ وجه عاطفی ابعاد ایمانیات و احساسات و اخلاقیات را نتیجه می‌دهد و وجه عملی نیز به بُعد شریعت منتج می‌شود. در نتیجه چهار بُعد «اعتقادات مذهبی»، «ایمان»، «اخلاق» و «عمل به مناسک و اجرای شریعت» به عنوان ابعاد دین‌داری در نظر گرفته می‌شود.

در سال‌های اخیر نیز خدایاری‌فرد و همکاران (۱۴۰۰) مطالعه‌ای را در حوزه روان‌شناسی دین با هدف ارائه مقیاس‌های سنجش دین‌داری منتشر کردند. مقیاس‌ها در این تحقیق در قالب پرسش‌نامه‌ای شامل ۱۱۳ سؤال تنظیم شده‌اند که در چهار مؤلفه شناخت دینی (۱۳ سؤال)، گرایش و عواطف دینی (۲۰ سؤال)، باور دینی (۲۵ سؤال)، وظایف دینی (۵۵ سؤال) جای می‌گیرد.

در تحقیقات صورت گرفته خارجی نیز می‌توان به مقیاس‌های متنوعی اشاره کرد؛ مانند مقیاس «جهت‌گیری دینی» آلپورت[1] (۱۹۶۶؛ ۱۹۵۰)، مقیاس «نگرش به مسیحیت» هیل و هود[2] (۱۹۹۹)، مقیاس «تجربه معنوی روزانه»[3] آندروود[4] و ترسی[5] (۲۰۰۲)، الگوی دو بُعدی لنسکی[6] (۱۹۶۱) و الگوی چهار بُعدی گلاک[7] و استارک[8] (۱۹۶۵). اما همانطور که اشاره شد - با وجود ادعای جهان‌شمولی که برخی از این مقیاس‌ها بر آن تأکید دارند - این شاخص‌ها متناسب با بسترهای تاریخی و اجتماعی و همچنین دین رایج مسیحیت در غرب طراحی شده‌اند و نمی‌توان جوامع متعدد با بسترهای فرهنگی ناهمگون را با استفاده از شاخص‌های دین‌داری یکسانی سنجید.

۳. چهارچوب نظری و تحلیلی

دین و به‌تبع آن دین‌داری را می‌توان به ابعاد گوناگونی تفکیک کرد. برخی این تفکیک و تمایز بین ابعاد دین و دین‌داری را متناظر با ابعاد وجودی انسان تعیین می‌کنند. در تقسیم‌بندی رایجی که در گذشته بدان اشاره شد، ابعاد وجودی انسان در سه بُعد معرفتی، گرایشی (عاطفی-هیجانی) و رفتاری جای می‌گیرد. دین نیز طبق دیدگاهی حداکثری، مدعی توجه به تمامی ساحت‌های فوق است و به‌تبع، دین‌داری نیز به مثابه امری جامع و فراگیر در تمامی این ابعاد حضور خواهد داشت. همانطور که گذشت نیاز به پرداخت مبسوط پیرامون هریک از این ابعاد در مباحث مربوط به دین‌داری احساس می‌شود و تفکیک این ابعاد و بحث تفصیلی پیرامون آن می‌تواند به غنای بحث و دقت سنجه‌ها بیافزاید.

---

1. Gordon Allport
2. Peter Hill and Ralph Hood
3. daily spiritual experience scale
4. Lynn G. Underwood
5. Jeanne A Teresi
6. Gerhard Lenski
7. Charles Glock
8. Rodney Stark

پس از مرور ادبیات پیشین و مطالعات نظری در حوزه دین‌داری، موفق به استخراج ۸۱ شاخص مرتبط با ابعاد سه‌گانه معرفتی، گرایشی (عاطفی- هیجانی) و رفتاری شدیم. از بین این شاخص‌ها تعداد ۵۶ شاخص مربوط به بُعد معرفتی، ۲۰ شاخص مربوط به بُعد رفتاری و ۵ شاخص نیز مرتبط با بُعد گرایشی است. عناوین شاخص‌های ذکر شده در جدول شماره ۱ آمده است؛ اما آنچه در اینجا به دنبال تفصیل و بحث پیرامون آن هستیم بُعد معرفتی دین و دین‌داری است. بدین جهت پس از تحلیل شاخص‌های به دست آمده در بُعد معرفتی، آن‌ها را در ۸ محور دسته‌بندی کردیم. این محورها عبارتند از: «نگرش به دین»، «انتظار از دین»، «مبانی معرفت‌شناختی نگرش دینی»، «درک انسان از ابعاد وجودی خود»، «درک انسان از هدف و غایت زندگی»، «درک انسان از اخلاق به مثابه مبنای کنش»، «ادراکات ارزش‌شناختی و ترتیبات آن»، «درک انسان از هستی».

این پژوهش برآن است تا با استفاده از روش نظریه داده‌بنیاد و با کمک مطالعات اسنادی به طراحی و ارزیابی الگوی سنجش دین‌داری با رهیافت بومی و با تأکید بر بُعد معرفتی بپردازد. هدف عمده رهیافت نظریه زمینه‌ای کاوش در فرایندهای اجتماعی و موضوع‌هایی است که ماهیت فرایندی، سیال و در حال شدن دارند (محمدپور، ۱۴۰۰: ۲۸۲). دین‌داری نیز به مثابه امری محقق، پدیده‌ای سیال و درحال شدن است. بنابراین رهیافت نظریه زمینه‌ای مانند روش‌شناسی کمی، خطی یا الگومند نیست و بلکه فرایندی بسیار انعطاف‌پذیر و شناور را دنبال می‌کند (همان). ارکان اساسی روش نظریه مبنایی نمونه‌گیری نظری[1]، حساسیت نظری، مقایسه دائم و کدگذاری و تجزیه‌وتحلیل است (ذکایی، ۱۳۹۹: ۱۳۲). پس از پاسخ به برخی پرسش‌های اولیه، آغاز پژوهش با نمونه‌گیری و گردآوری داده‌هاست. پژوهشگر هم‌زمان با گردآوری داده‌ها کار تحلیل داده‌ها را نیز شروع می‌کند (کرسول، ۱۳۹۱: ۸۷). شیوه نمونه‌گیری اغلب پژوهش‌های کیفی به ویژه نظریه مبنایی، هدفمند است (ذکایی، ۱۳۹۹: ۱۲۳). در زیست جهان اجتماعی، دانشجویان یکی از مهم‌ترین حاملان معرفت و آگاهی محسوب می‌شوند. همچنین اثربخشی معرفتی نخبگان در فرهنگ عمومی نیز بیش از سایر اقشار است. بنابراین باتوجه به اقتضاء موضوع پژوهش که تمرکز بر بُعد معرفتی دین‌داری است، نمونه‌های این تحقیق از میان نخبگان دانشگاهی برجسته در حوزه‌های مختلف انتخاب شدند.

روش مصاحبه عمیق مهم‌ترین فنّ گردآوری داده‌های زمینه‌ای محسوب می‌شود؛ اما از دیگر روش‌های مکمل و ملازم نیز استفاده می‌شود (محمدپور، ۱۴۰۰: ۲۸۳). در حین گردآوری داده‌ها توجه به توضیح هربرت بلومر درباره «مفاهیم حساس[2]» می‌تواند بسیار مفید باشد (محمدپور، ۱۴۰۰: ۲۸۳) و کشف نظریه در داده‌ها به حساسیت نظری نیازمند است، یعنی استعداد دیدن آنچه که در جلوی ما ظاهر می‌شود آن هم با عمقی تحلیلی (استراس و کوربین، ۱۳۸۴: ۷۶). بدین منظور مصاحبه‌های عمیقی در چند مرحله با دانشجویان ترتیب داده شد که در هر مرحله سعی شد بر غنای مفاهیم حساس افزوده شود.

نظریه مبنایی بر این منطق استوار است که مقولات بر اساس روش‌های تطبیقی تحلیل داده‌ها ساخته می‌شود (ذکایی، ۱۳۹۹: ۱۴۱). مقایسه دائم فرایندی است که به موجب آن، داده‌ها به‌تدریج به هسته اولیه‌ای برای نظریه در حال ظهور ارتقا می‌یابند. مقایسه دائم محقق را وادار به بازاندیشی در داده‌ها و آغاز مفهوم‌سازی از داده‌ها می‌کند و هدف از آن تولید نظام‌مندتر نظریه است (همان: ۱۴۶). در این پژوهش نیز همزمان با کدگذاری و تجزیه‌وتحلیل داده‌ها فرایند مقایسه دائم بین کدگذاری‌ها و مقولات و سایر داده‌ها از طریق یادداشت‌های تحلیلی برای پیشرفت نظری صورت پذیرفت.

مرحله کدگذاری درباره تجزیه‌وتحلیل داده‌هاست. کدگذاری نشانگر عملیاتی است که طی آن داده‌ها خرد شده، مفهوم‌پردازی می‌شوند و آنگاه به روش‌های جدید دوباره به یکدیگر متصل می‌شوند (استراس و کوربین، ۱۳۸۴: ۵۷). کدگذاری در روش‌های دیگر مسیر نسبتاً مشابهی دارد اما کدگذاری در نظریه مبنایی دقیق‌تر، جزئی‌تر و البته نظری‌تر است (ذکایی، ۱۳۹۹: ۱۵۴). در این پژوهش به لحاظ صوری در طبقه‌بندی و نظم‌بخشی به داده‌ها از همان اصول کدگذاری روش نظریه داده‌بنیاد پیروی شده است.

---

[1]. Theoretical Sampling
[2]. Sensetizing Concepts

از سوی دیگر با بررسی ادبیات نظری و متون مرتبط موجود در این زمینه، چهارچوبی متضمن ۸۱ شاخص نسبت به وجوه مختلف دین تنظیم شد. نظریه مبنایی مبتنی بر استقرای تحلیلی در برابر قیاس و بر مبنای یک فرایند است و اگر چه با استقراء آغاز می‌شود اما در ادامه مستلزم دستیابی به ایده‌های مفهومی و لاجرم رفت و برگشت بین مشاهدات و مفاهیم نظری است (ذکایی، ۱۳۹۹: ۱۱۱). بدین جهت در یک فرایند رفت و برگشتی، مقولات و مفاهیم به دست آمده از مصاحبه‌ها و شاخص‌های به دست آمده از اسناد، به‌صورت تطبیقی مورد بررسی قرار گرفته و شاخص‌های یکسان در هر دو بخش مشخص شدند. بنابراین با استفاده از کدگذاری محوری نتایج حاصل از بیست مصاحبه اول و نتایج حاصل از مطالعات نظری، چهارچوبی متشکل از ۲۳ شاخص به عنوان قدر مشترک شاخص‌ها در قالب شش محور اصلی تنظیم شد. شاخص‌های به دست آمده از مصاحبه‌ها بر اساس مقیاس‌هایی چون حساسیت بالا و قدرت تمایزگذاری بیشتر مواضع معرفتی نسبت به دین انتخاب شدند. در نهایت جهت سنجش شاخص‌های منتخب طی ۳۰ مصاحبه دیگر، مجدداً هر کدام از ۶ محور فوق به همراه شاخص‌های مرتبط مورد ارزیابی قرار گرفت که حاصل آن ارائه گونه‌های مختلف دین‌داری در بُعد معرفتی بود.

معرفتی										رفتاری		گرایشی(عاطفی- هیجانی)	
مولفه‌ها	ردیف	شاخص‌ها	مولفه‌ها	ردیف	شاخص‌ها	مولفه‌ها	ردیف	شاخص‌ها	ردیف		ردیف		ردیف
نگرش بـه دیـن	۱	خدای خالق به جای شارع	انتـــظار از دیـــن	۲۱	عدم وجود دلیل علمی و عقلی برای احکام	هدف و غایت زندگی	۴۱	نسیان خود، خداوند و معاد	۱	دوری از طاغوت و نزدیکی به حق (تولی و تبری)	۱	پذیرش محبوب‌های اقول‌پذیر	
	۲	عدم اعتقاد به ربوبیت و حکمت و عدالت		۲۲	عدم بیان همه آنچه در هدایت موثر است توسط خداوند		۴۲	غفلت از آخرت و توجه به دنیا	۲	تبلیغ مذهب در برابر مذهب به جای تبلیغ حق	۲	عدم احترام به عقیده باطل و احترام به عقیده صحیح (علیرغم باور به باطل بودن یک نظر، احترام گذاشته نشود)	
	۳	برساختی بودن دین		۲۳	قرائت‌پذیری گزاره‌های دینی		۴۳	اهداف انسانی محض، بدون در نظر گرفتن توحید	۳	تقلید کورکورانه نه تقلید با بصیرت	۳	منفعت‌گرایی	
	۴	اعتقاد به وجود ارزش ثابت دینی		۲۴	توجه به برخی از منابع دینی مانند روایات (اخباریگری)		۴۴	عدم عقلانیت و منطق حیوانی (نه عقلانیت ابزاری و هدف‌گرا)	۴	امربه‌معروف‌ونهی‌از منکر، نه سفارش به معروف و مذموم دانستن منکر	۴	احساس امنیت کاذب (عدم تعریف صحیح از امنیت)	
	۵	توجه افراطی	مبـــانی معرفت‌شناختـــی نگـــرش دینـــی	۲۵	یقین به جای ظن (حجت داشتن)	اخلاق و ارزش‌شناسی	۴۵	استقلال اخلاق از دین	۵	تبعیض اقتصادی	۵	منفعت شخصی و گروهی در برابر حق‌طلبی (عدم اعتقاد به احزاب)	
	۶	تفریطی به متولیان دین به جای حذف منبع اصلی دین		۲۶	حقیقت ثابت و دست یافتنی و غیر منکثر (نسبیت و شکگرایی)		۴۶	عدم تاثیر توحید در اخلاق و رفتار (رفتار انسانی یا الهی)	۶	خوش‌گذرانی (اسراف و تبذیر)			
	۷	نهاد دین		۲۷	میزان و محک داشتن (وحی یا عقل)		۴۷	مبنای حقوق اجتماعی	۷	عافیت‌طلبی			
	۸	عدم اعتقاد به کفایت پروردگار		۲۸	عدم اعتقاد به محدودیت عقل		۴۸	مسئولیتپذیری انسانی یا توحیدی	۸	عدالت داشتن در علم و اخلاق			
	۹	اعتقاد به ثبات در همه احکام دین		۲۹	بینیازی از وحی و تکیه بر علوم و توانشهای انسانی صرف		۴۹	حسن فاعلی فعلی محض	۹	غفلت از دستورات اخلاقی			
	۱۰	جهل نسبت به دین		۳۰	علمزدگی و دلبستگی به علوم انسانی و تجربی	درک مصاحبه‌شونده از هستی	۵۰	حس‌گرایی و ماده‌گرایی	۱۰	عدم محدودیت در لذات زندگی			
	۱۱	باور به ختم شریعت به جای ختم نبوت		۳۱	حذف منبع اصلی دین و جایگزینی آن با سایر منابع		۵۱	طبیعت محوری به جای خلقت محوری	۱۱	اولیا نامناسب			
انتـــظار از دیـــن	۱۲	معنویت به جای عبودیت		۳۲	توجه به رسانه‌های نامهتدی	بحث ارزش ها و ترتیب آن‌ها	۵۲	دوری از اباحیگری و اعتقاد به وجود ارزش ثابت	۱۲	آموزش به جای آموزش و پرورش			
	۱۳	دین برنامه تمام شئون زندگیقلمرو دین		۳۳	اعتقاد به تعارض عقل و وحی		۵۳	انکار اصول اخلاقی ثابت	۱۳	تجری نسبت به احکام			
	۱۴	حکومت و ولایت فقیه		۳۴	تأثیر علوم انسانی و پیش‌فرض‌های آن در فهم دین		۵۴	بزرگ کردن برخی ارزش‌ها و کمرنگ کردن برخی دیگر	۱۴	اختلاف نظر قبل از علم، نه بعد از علم(میزان التزام به حقیقت)			
	۱۵	عدم رجوع به اهل بیت		۳۵	ارائه تعاریف غیر منطقی از واژه‌ها		۵۵	عدم تعریف درست از زیبایی (ما رایت الا جمیلا)	۱۵	عدم فراغت برای تفکر و تضییع وقت			
	۱۶	به روز نبودن احکام		۳۶	خرافات (چهارشنبه سوری و ...)		۵۶	جا به جایی ارزش‌ها	۱۶	عدم همنشینی با علما			
	۱۷	مصالح مرسله	انسان	۳۷	آزادی به جای عبودیت				۱۷	کاهلی در فرائض			
	۱۸	فقدان نص		۳۸	انسان محق در برابر انسان مکلف				۱۸	وطن پرستی افراطی			
	۱۹	هرمنوتیک (تفسیر به رای)		۳۹	توجه به درون انسان و بیرون او (آفاقی و انفسی)				۱۹	خشونت و رافت توامان			
	۲۰	فقه در برابر علم		۴۰	مبنای حقوق زن در دین				۲۰	عدم ارائه دلیل			

جدول شماره ۱ – شاخص‌های دین‌داری استخراج شده از مطالعات نظری

۴. یافته‌های پژوهش

در بخش یافته‌های مقاله تلاش می‌کنیم در ابتدا تصویری کلی از شاخص‌های موردنظر ارائه کنیم و سپس به‌صورت اجمالی جایگاهی از آن را در آثار اندیشمندان به تصویر بکشیم و در ادامه با توضیحاتی مختصر مرزهای آن را با مفاهیم مشابه معین کنیم تا به تدقیق درباره آن‌ها و سؤالات استنتاج شده از آن‌ها منتهی شود.

محورهای نگرش به دین، انتظار از دین، مبانی معرفت‌شناختی، مبانی انسان‌شناختی، مبانی غایت‌شناختی و مبانی اخلاق و ارزش‌شناختی، محورهایی هستند که این ۲۳ شاخص در ذیل آن‌ها جای می‌گیرند و می‌توان در چهارچوب آن‌ها به طور جامع رابطه مواضع معرفتی فرد با دین را بررسی کرد. در محور «نگرش به دین» شاخص‌های «نقش خدا و تلقی از خدا در زندگی»، «نسبت دین و زندگی»، «منشأ دین»، «جایگاه اهل‌بیت در دین» و «جایگاه روحانیت در دین» قرار دارند. شاخص‌های منتخب ذیل محور «انتظار از دین» عبارتند از: «نسبت معنویت با دین»، «قلمرو دین»، «دین و سیاست» و «دین و مسائل نوپدید». ذیل محور «مبانی معرفت‌شناختی» شاخص‌های «قرائت‌پذیری گزاره‌های دینی»، «امکان شناخت واقعیت»، «قلمرو عقل»، «نسبت علم و دین»، «نسبت عقل و وحی» و «منابع شناخت دین» جای می‌گیرند. مهم‌ترین شاخص‌ها ذیل محور «مبانی انسان‌شناختی» عبارتند از: «قلمرو آزادی انسان در دین» و «مبنای حقوق زن در دین» است. همچنین «معادباوری»، «تأثیر مرگ‌باوری در انسان» و «رابطه هدف زندگی با آخرت‌نگری» شاخص‌های محور «مبانی غایت‌شناختی» را تشکیل می‌دهند. «مبانی اخلاق و ارزش‌شناختی» به عنوان آخرین محور، شامل شاخص‌های «نسبت اخلاق با دین»، «پاسخ‌گویی نسبت به اعمال» و «نسبت انگیزه و عمل» می‌شود.

۴ـ۱. نقش خدا و تلقی از خدا در زندگی

تعیین دیدگاه فرد پیرامون جایگاه خداوند در زندگی انسان به‌وسیله این شاخص صورت می‌گیرد. در خصوص این شاخص دیدگاه‌های گوناگونی را می‌توان یافت و همه این مباحث طرح شده، نشان از اهمیت این شاخص و مورد توجه بودن آن توسط اندیشمندان است. برخی مانند داوکینز در تبیین جهان، نیازی به سازنده و طراح نمی‌بینند و ساعت‌ساز نابینا را به مثابه اصلی حتمی فرض می‌گیرد. در اندیشه آنان جهان به مثابه ساعتی است که ساعت‌ساز آن را کوک کرده و بدون نیاز به حضور ساعت‌ساز به حرکت خود ادامه می‌دهد (کروفورد، ۱۳۹۵: ۱۰۶). به باور برخی دیگر مانند راسل تنها می‌توان گفت جهانی وجود دارد و هیچ بحث بیشتری امکان ندارد. همچنین در فلسفه هندی نیز به مفهوم کارما اشاره می‌شود؛ مفهومی که با تبیین خود از مسئله شرّ، مخالفتی عمده با طرح و تدبیر الهی (اتقان صنع) دارد. دیوید هیوم و امانوئل کانت با نگاهی انتقادی به تمام براهین اثبات وجود خدا، به برهان طرح و تدبیر بها می‌دهند. هیوم باور دارد اصل سازمان‌دهی شده مسئول الگوهای طبیعت، باید در درون ارگانیسم‌ها وجود داشته باشد، نه در خارج از آن‌ها؛ به این معنا که خدا طبیعت را مقدر کرده است تا خودش را با تاریخی طولانی از تکامل بسازد و طرح، جزء ساختمان جهان است (همان: ۳۶۸-۳۷۰).

در همین مدل معرفتی؛ یکی از عوامل مهم معناداری زندگی اعتقاد به خلقت از طرف خداوند است. درست نقطه مقابل ماده‌گرایی که جهان را ناشی از تصادف و بدون هدف غایی می‌داند. خداباوران، برای جهان به خالقی حکیم باور دارند که از آفرینش خود هدفی داشته و جهان از جمله انسان در طرحی حکیمانه، رو به سوی آن هدف در حرکت هستند (دهقان‌پور و دیوانی، ۱۳۹۰: ۳۴).

۴ـ۲. نسبت دین و زندگی

هدف از طرح این شاخص تعیین دیدگاه و باور فرد نسبت به نقش دین (اعم از الهی یا غیرالهی) در زندگی انسان است. این شاخص نیز در لابه‌لای بسیاری از آثار موردتوجه قرار گرفته است. به عنوان نمونه افراد بسیاری به سلطه نامحدود انسان بر طبیعت اشاره کرده‌اند که حاصل تقدس‌زدایی از تمام هستی، معرفی انسان به عنوان مخلوقی خودمدار و در نتیجه فراتر رفتن از محدودیت‌های تعیین شده توسط دین است (نصر، ۱۳۷۹: ۸۹-۹۴). حتی زمانی که کانت در مقاله مشهور خود، روشنگری را خروج انسان از نابالغی خودخواسته خویش معرفی می‌کند

و نابالغی را همان ناتوانی در به کار بردن فهم خود بدون راهنمایی دیگری می‌داند و حکم می‌کند که «شهامت داشته باش در به‌کارگیری فهم خویش» (*Kant, 2019*)، اصل خودبنیادی بشر و رهایی او از امر و نهی دین در زندگی را اظهار می‌دارد و به نوعی به بحث پیرامون نسبت دین و زندگی می‌پردازد.

۴ـ۳. منشأ دین

به‌طورکلی برخی منشأ دین را بشر و نیازهای فردی و اجتماعی او می‌دانند و دین را برساخته دست انسان معرفی می‌کنند و برخی دیگر نیز باور دارند ریشه آن را باید در عالم معنا و غیرناسوت جست‌وجو کرد. برای نمونه به باور امیل دورکیم، دین تجسم دیگری از جامعه است و آن‌چه در طول تاریخ تحت عناوین مختلف مورد پرستش قرار گرفته است چیزی جز واقعیت اجتماعی نیست (آرون، ۱۳۸۶: ۳۹۲). همچنین به باور کارل مارکس دین چیزی جز محصول جامعه طبقاتی، ثمره از خودبیگانگی و مصداق آگاهی طبقاتی کاذب نیست (*Marx, 1957: 37-64*).

به‌طورکلی طبق سه دسته از تعاریف، می‌توان برساختی بودن دین را استنباط کرد. دسته اول تعاریفی که بر نیازهای طبیعی، ذهنی و یا مقتضیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی به عنوان علت تامه حدوث دین تأکید دارند. دسته دوم تعاریفی است که ضمن پذیرش منشأ آسمانی و ماوراءالطبیعی برخی ادیان، در مرحله ابلاغ دین بر این باورند که دین آسمانی دچار نوعی تنزل شده تا بر مستوی و طاقت ناقل بشری خود قرار گیرد. دسته سوم نیز تعاریفی است که به تحولات دین در طول تاریخ اشاره دارد و قائل است که انسان‌ها متناسب با مراحل رشد معرفتی خود و بر حسب موقعیت تمدنی و فرهنگی خود به دین خویش شکل می‌دهند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۰: ۲۲۸-۲۳۱). در مقابل نیز بسیاری از اندیشمندان مسلمان، قاطعانه از دیدگاه آسمانی بودن دین دفاع کرده و سعی در تبیین حقیقت غیرمادی آن داشته‌اند (ن.ک: ملاصدرا، ۱۳۸۹: ۱۹-۱۸؛ ابن عربی، ۱۴۱۰ق. ج ۲: ۳۵؛ طباطبایی، ۱۳۸۷). این شاخص در صدد تعیین دیدگاه و باور فرد نسبت به برساختی بودن یا الهی بودن دین و به تعبیر دیگر لاهوتی بودن یا ناسوتی بودن آن است.

۴ـ۴. جایگاه اهل‌بیت در دین

در جهان دینی خصوصاً دین اسلام، پیامبران و جانشینان او سرمنشأ و هادیان انسانی ادیان معرفی می‌شوند. ویژگی‌های شخصیتی، نقش‌ها و انتظاراتی که برای آنان در نظر گرفته می‌شود، هرکدام در حقانیت و استحکام آموزه‌های آن دین نقش سرنوشت‌سازی دارد. بدین جهت بحث درباره مفاهیمی از قبیل امامت، وصایت، رسالت، نبوت، عصمت و مانند آن یکی از چالشی‌ترین مسائل در علومی مانند علم کلام خصوصاً در میان فرق مختلف اسلامی است.

به باور برخی مفهوم امامت چیزی نیست جز مفهومی که اشاره دارد به ریاست عام برای تدبیر لشکریان و حفظ مرزها و رد مظالم و دستگیری از مظلوم و اقامه حدود و تقسیم غنائم بین مسلمانان و همکاری با آنان در حج و جنگ (پیروزمند، ۱۳۸۹: ۱٦٤-۱٦٥). برخی دیگر تعریفی اجتماعی و سیاسی از امامت بیان می‌کنند؛ امامت ریاست عام دینی است که مشتمل بر تشویق و ترغیب مردم بر حفظ مصالح دین، دنیا و بازداشتن آن‌ها از مفاسد دنیوی است (طوسی، ۱۴۱۳ق: ۸۳). به باور برخی دیگر وجود رئیس فاضل و نبی از آن جهت ضروری است که حُسن معاش و صلاح معاد مردم متوقف به اوست. مناسبات و معاملات این مردم نیز نیاز به عدل را ایجاب می‌کند و عدل وقتی محقق می‌شود که قانون و سنت و سیاست مدنی وجود داشته باشد. بنابراین وجود کسی که هم صلاح معاد و معاش مردم را تشخیص دهد و هم بر منع و نهی مردم قدرت داشته باشد، ضروری است و نبی چنین شخصیتی است (خسروپناه، ۱۳۸۲: ۳۲۰؛ داوری، ۱۳۷٤: ۲٤٤-۲٤٥). این شاخص با هدف ارزیابی دیدگاه افراد نسبت به جایگاه اهل‌بیت در کسب معارف دینی و نقش ایشان در زندگی فردی و اجتماعی طراحی شده است.

۴ـ۵. جایگاه روحانیت در دین

در ادیان مختلف همیشه افرادی برای ترویج و تبلیغ آموزه‌های آن دین و تفسیر متون مقدس جایگاهی متمایز از دیگر گروندگان داشتند. این قشر که روحانیون دینی خوانده می‌شوند، به دلیل در اختیار داشتن سرمایه‌های مختلف فرهنگی، نمادین، اجتماعی و حتی گاهی اقتصادی،

همواره در یک جامعه دینی دارای جایگاه خاصی بوده‌اند (گنجی و حیدریان، ۱۳۹۳: ۸۴). در ایران نیز پس از رسمی شدن مذهب تشیع در دوره صفویه جایگاه روحانیت به نوعی تثبیت شد؛ هرچند در دوره‌های بعد با فراز و فرودهایی همراه بود (ذوالفقاری، عمرانی و نوعدوست، ۱۳۹۹: ۱۱۹).

حدود اختیارات، نقش‌ها و فعالیت‌های روحانیون یک مذهب ریشه در آموزه‌های همان مذهب و شرایط محیطی دیگر دارد و متناسب با آن‌ها تغییر می‌کند. از آنجا که تغییر و تحول در جهان انسانی ضروری و اجتناب‌ناپذیر است، برحسب بررسی‌های درون‌دینی، تاریخی، تجربی و تحلیلی، برخی تغییرات همه‌جانبه روحانیت را مطابق تحولات پیرامونی دیگر خواستارند و آنان را تابع بی‌چون و چرای تغییرات می‌دانند؛ برخی نیز بر حفظ جوهره روحانیت در عین تطابق با محیط تأکید دارند. بر همین اساس نقش‌های گوناگونی برای روحانیت تصور می‌شود، از قبیل نقش مناسکی (به‌منظور هدایت و برپایی مناسک)، نقش تبلیغی، نقش تعلیمی، مرجعیت فقهی (که از پاسخ به مسائل شرعی تا استنباطات عمیق فقهی تجلی دارد)، نقش اجتماعی (مانند مداخله در امر قضا و مانند آن) و نقش سیاسی. برخی از این نقش‌ها در هیچ برهه‌ای از تاریخ واگذار نشده است و به نوعی از جوهره اصلی روحانیت سرچشمه می‌گیرد و برخی از این نقش‌ها نیز به‌حسب شرایط مختلف، مورد اهتمام قرار گرفته‌اند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۸). پس طرح این شاخص به تعیین باور و معرفت افراد پیرامون نقش‌ها و کارکردهای روحانیت و نسبت آنان با تغییرات و مانند این مطالب کمک می‌کند.

۴ـ۶. نسبت معنویت با دین

در آثار متفکران توجه به این شاخص را می‌توان ذیل مباحثی مانند معناگروی، سکولاریسم، کارکرد دین و مانند آن یافت. برای نمونه به باور برخی، رویکرد سکولار، غایت دین را کسب یک تجربه ایمانی و معنوی و درنهایت رضایت باطنی می‌داند که هویت فردی‌اش بر هویت اجتماعی آن غالب است. چنین تجربه‌ای چون یک امر شخصی است، دین‌داری حاصل از آن نیز اساساً هویت اجتماعی ندارد. هرگونه برداشت و قرائت سیاسی و اجتماعی از دین نیز برخلاف گوهر اصلی آن می‌باشد. معنای این مدل از معنویت‌گرایی آن است که ما هیچ چیزی فوق انسان قائل نشویم (سروش و دیگران، ۱۳۸۴: ۲۸۷). نگاه سکولار با نفی تفاوت میان دین و دین‌داری، معنویت دینی یا انتظار بشر از دین را به معنای انتظار بشر از دین‌داری و تدین انفرادی تلقی می‌کند. بر این اساس، هر دین‌داری دارای یک رسالت و معنای دینی است (پیروزمند، ۱۳۸۹: ۹۴). این شاخص نیز درصدد تعیین دیدگاه افراد پیرامون معنای معنویت، نسبت دین با این مفهوم از معنویت، نسبت عبودیت و معنویت و مانند آن است.

۴ـ۷. قلمرو دین

این شاخص در دوران اخیر مطالعات و تحقیقات بسیاری را به خود اختصاص داده است؛ بنابراین مباحث مربوط به این شاخص به گوش بسیاری از مخاطبان آشناست و در نتیجه تبیین اهمیت آن در میان آثار اندیشمندان و ارجاع به این آثار نیاز به زحمت چندانی ندارد. اما به‌طورکلی دیدگاه‌های متفاوتی درباره قلمرو دین مطرح است. در برخی از آن‌ها دین تنها با آخرت سروکار دارد و در برخی دیگر علاوه بر آن مباحث مربوط به اخلاق و فقه را در راستای هدایت بشر نیز در برمی‌گیرد. همچنین در برخی دیدگاه‌های دیگر همه علومی که امروزه بشر بدان رسیده یا به آن خواهد رسید از راه دین دست یافتنی است. در دیدگاهی بینابینی، دین به ضرورت‌های بشر پرداخته، نه اینکه به هر نیازی از نیازهای وی پاسخ داده باشد (خسروپناه، ۱۳۸۶: ۱۳۳). به باور عده دیگر، از آنجا که در آموزه‌های اسلامی، زندگی دنیا مقدمه زندگی آخرت است و نوع رفتار اختیاری ما در کمال حقیقی تأثیرگذار است، باورها و افعالی که در سعادت اخروی مؤثر هستند، باید در دین مطرح شوند. بنابراین قلمرو دین، هر امر اعتقادی یا ارزشی است که در کمال روحانی انسان مؤثر است (الهی‌راد، ۱۳۹۵: ۱۲۰-۱۲۱). هدف این شاخص نیز تشخیص ذهنیت مخاطبان درباره قلمرو حضور دین در ساحت‌های گوناگون زندگی بشری است.

۴ـ۸. دین و سیاست

در طول تاریخ دین و سیاست در اشکال گوناگونی به یکدیگر پیوند خورده‌اند. اگر از دین معنای عامی را قصد کنیم که شامل عرفان هم باشد می‌توان گفت که دین به سه شکل بر سیاست نفوذ داشته است. گاه برخی زوایای هستی دولتمردان را تسخیر می‌کرد. گاه با حضور گسترده اجتماعی، ظرف خاصی از توقعات را بر عملکرد آنان تحمیل می‌کرد و در مواردی نیز فرصت و امکان رویارویی را پیدا می‌نمود که در این صورت شکلی فعال از مبارزه و ستیز اجتماعی را به وجود می‌آورد (پارسانیا، ۱۳۸۶: ۴۵). روحانیون نیز اغلب به عنوان یک گروه ذی‌نفوذ عمده در نظام‌های سنتی عمل کرده و به این معنی جزئی ازطبق حاکمه بوده‌اند (بشیریه، ۱۳۷۴: ۲۲۱).

البته همه ادیان به یک اندازه داعیه سیاسی ندارند (همان: ۲۲۷) اما با توجه به تعالیم درون دینی در مورد دین اسلام برخی بر این باورند که تفکیک امر اجتماعی و سیاسی از آموزه‌های اسلام و به‌تبع آن، تفکیک کنش‌های مذهبی از کنش‌های سیاسی و اجتماعی غیرمعقول و حتی غیر ممکن است. بنابراین نه‌تنها دخالت بلکه تشکیل حکومت اسلامی و انقلاب سیاسی برضد حکومت‌های غیردینی نیز ضروری است (خمینی، ۱۳۸۸: ۲۵-۳۶)؛ البته در این نوع پیوند از دین و سیاست اصالت به آموزه‌های اسلامی داده می‌شود. در سوی دیگر عقیده بر این است که بین سیاست و دین -خصوصاً اسلام- پیوندی وجود ندارد و حتی به دلیل تجربیات ناموفق نباید پیوندی وجود داشته باشد (سروش، ۱۳۸۵؛ بازرگان، ۱۳۷۷؛ عشماوی، ۱۴۱۶ق). در این میان برخی نیز اصالت را به سیاست داده و برای تثبیت جایگاه سیاسی به استفاده از مذهب به عنوان ابزار فریب توصیه می‌کنند (ماکیاولی، ۱۴۰۰: ۱۱۶-۱۲۱). این شاخص درصدد است تا تطابق باورهای فرد را با نظریات پیرامون رابطه دین و حکومت مورد بررسی قرار دهد.

۴ـ۹. دین و مسائل نوپدید

اینکه در بسیاری از مسائل نوظهور دین قابلیت ایفای چه نقشی را دارد مسئله‌ای است که می‌تواند به شکل‌گیری گونه‌های معرفتی مختلفی نسبت به دین بیانجامد. این همان مطلبی است که این شاخص در صدد تبیین آن است. در این رابطه برخی باور دارند که در نبود معصوم، وظایف اجتماعی ایشان برعهده مجتهد می‌باشد و این اجتهاد است که باید خلا نبوت را پر کرده (پیروزمند، ۱۳۸۹: ۲۱۴-۲۱۶) و برای مسائل نوپدید تدبیری بیاندیشد. اساساً باور به جامعیت دین اسلام اقتضا دارد که دین نسبت به مسائل نوپدید بی‌تفاوت نبوده و تکلیف دینداران را در این امور مشخص کند. در تعیین تکلیف با مسائل نوپدید، برخی از فِرَق اسلامی، مسائلی را که به دلیل قدمت، حکمشان مشخص است به مسائل نوظهور که حکم آن‌ها معلوم نیست، تسری می‌دهند. این تعمیم و تسری نیز به دلیل شباهت مسائل صورت گرفته است. در مقابل برخی به مخالفت با این روش که قیاس نامیده می‌شود برخاسته و در مواجهه با مسائل نوپدید حق عقل را محفوظ داشته‌اند که تحت عنوان اجتهاد مطرح می‌شود. به باور ایشان کلیات کتاب مقدس و اقوال و افعال صادر شده از معصوم، برای نیازهای بشر در همه دوران‌ها کافی است و جزئیات احکام و تطبیق آن‌ها با مسائل روز، نیاز به اجتهاد و تحقیق دارد (مطهری، ۱۳۴۰: ۳۲۱).

۴ـ۱۰. قرائت‌پذیری گزاره‌های دینی

مقصود از قرائت‌پذیری گزاره‌های دینی همان نظریه تعدد قرائت‌هاست و مقصود از قرائت، برداشت و فهمی از متن است که برای خواننده یا شنونده آن متن حاصل می‌شود؛ بنابراین مقصود از قرائت‌پذیری گزاره‌های دینی یا تعدد قرائت‌ها، اعتبار همه برداشت‌ها از متن دینی در عرض یکدیگر است که حتی برداشت‌های متعارض را نیز شامل می‌شود (مصباح و محمدی، ۱۳۹۵: ۲۰۸-۲۰۹).

در این باره می‌توان به دو دیدگاه کلی کثرت‌گرا و انحصارگرا اشاره کرد. انحصارگرایان معتقدند که رستگاری، رهایی، کمال یا هر چیز دیگر که هدف نهایی دین تلقی می‌شود، منحصراً در یک دین خاص وجود دارد، گرچه ادیان دیگر هم حامل حقایقی هستند، اما منحصراً یک دین حق وجود دارد. در مقابل، با رویکرد کثرت‌گرایان مواجهیم که باور دارند ادیان گوناگون حتی اگر پاسخ‌ها و واکنش‌های گوناگون نسبت به واقعیت الوهی داشته باشند، همگی می‌توانند مایه رستگاری، رهایی یا کمال نفس پیروان خود شوند (پترسون و دیگران، ۱۳۹۳: ۳۹۷-۴۰۹).

این شاخص به جهت تعیین دیدگاه فرد نسبت به اعتبار یا عدم اعتبار برداشت‌های گوناگون از متون دینی و امکان فهم معنای آن‌ها طراحی شده است.

۴ـ۱۱. امکان شناخت واقعیت

پاسخ به این پرسش‌ها که «آیا می‌توان به یقین دست پیدا کرد؟»، «دانسته‌های ما چه اعتباری دارند؟» و مانند آن، نقش تعیین‌کننده‌ای در باقی معارف، گرایشات و حتی کنش‌های فرد خواهند داشت و به‌تبع در نوع دین‌داری فرد نیز سرنوشت‌ساز خواهند بود؛ چرا که ناگزیر به این پرسش منتهی می‌شود که «آیا می‌توان به طور قطعی آیینی حقیقی را انتخاب کرد؟».

در افراطی‌ترین حد یک طیف که می‌توان گرگیاس، سوفیست معروف یونان باستان را نماینده آن دانست، این عقیده مطرح است: «اول اینکه هیچ‌چیز وجود ندارد. ثانیاً، حتی اگر هستی وجود داشته باشد، برای انسان غیرقابل درک است؛ و سوم اینکه حتی اگر وجود قابل ادراک باشد، قطعاً نمی‌توان آن را به دیگران ابلاغ کرد [و آموخت]» (*McComiskey, 1997*). طبق این دیدگاه اگر حقیقتی موجود باشد چون قابل شناساندن نیست تنها برای خود آن فرد اعتبار دارد. بنابراین فهم هرکس برای خودش معتبر است. در گونه‌های متعادل‌تر این طیف، فهم واقعیت ممکن است اما گاهی این فهم بسته به شرایط ذهنی متغیّر خواهد بود. در این صورت، اگر همه معارف به شرایط ذهنی خاصی متوقف باشند نسبیت‌گرایی مطلق و اگر برخی معارف به حالات ذهنی وابسته باشند، نسبیت‌گرایی نسبی به وجود می‌آید. در ادامه نیز نسبی‌گرایی در کاشفیت به حقیقت دین سرایت می‌کند و چیزی از آن باقی نمی‌گذارد (شجاعی‌زند، ۱۳۸۰: ۲۲۷). در سوی دیگر این طیف واقعیت خارجی متحقق است و دستیابی به آن هرچند به‌صورت اجمالی، محقق و حتی بدیهی تلقی می‌شود و از سوی دیگر، شکاکیت مطلق نیز نامعقول معرفی می‌شود (حسین‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۲۶-۱۲۸). این شاخص نیز برای تشخیص میزان اعتقاد افراد به امکان و چگونگی شناخت واقعیت، مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۴ـ۱۲. قلمرو عقل

مقصود از عقل در این مباحث، خصوص عقل تجریدی محض در فلسفه و کلام نیست؛ بلکه معنای عامی است که عقل تجربی، نیمه‌تجریدی و عقل ناب را نیز در برمی‌گیرد. برخی بر این باورند که عقل منبع معرفت دینی است و در تعارض بین آن دو نیز عقل مقدم خواهد بود. به باور برخی دیگر، عقل ابزار فهم و استنباط دین است، نه منبعی در کنار آن (خسروپناه، ۱۳۸۶: ۱۳۵). طبق نظر صدرالمتألهین عقل علاوه بر اینکه با بهره‌گیری از دین و نبوت قادر به شناخت صحیح می‌باشد، می‌تواند به درک شریعت نیز نائل آید (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج۱: ۳۶۶). البته مرتبه عقول افراد متفاوت است و کسانی که در مرتبه نازل‌تر هستند، توان درک تأویل شریعت را ندارند (ملاصدرا، ۱۳۸۹: ۸۷). بنابراین نباید به‌صورت افراطی به عقل اعتماد کرد و نباید آن را به کلی کنار گذارد و نه حتی همچون برخی فِرَق اسلامی مانند اشاعره بخشی از حقیقت را با عقل و بخشی را با شرع دنبال کرد (ملاصدرا، ۱۳۸۹: ۷۶-۹۳). لذا قلمرو عقل و دین در هم تنیده و تجزیه ناپذیر است؛ چرا که دین مقدمات حصول معرفت را فراهم می‌کند و از سویی به طور مستقل نیز معرفت‌بخش است (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج۱: ۲۳۷-۲۴۱ به نقل از خسروپناه، ۱۳۸۲: ۳۴۸-۳۴۹). بنابراین تعیین قلمرو اعتبار عقل در نمایاندن و کشف واقع، عنصری است که می‌تواند مسیر متفاوتی را در عرصه دین‌داری رقم بزند و این شاخص نیز درصدد تبیین دیدگاه افراد پیرامون این موضوع است.

۴ـ۱۳. نسبت علم و دین

درباره نسبت علم و دین چهار دیدگاه وجود دارد: تداخل علم و دین (علم جزئی از دین است)، تعارض علم و دین، تمایز و تباین علم و دین و توافق علم و دین. گرچه به‌صورت فرضی نیز می‌توان نسبت‌های دیگری را نیز تصور کرد (خسروپناه، ۱۳۸۶: ۲۴-۲۶). برخی علم را ناظر به علم واقعی و مطابق با واقع فرض کرده‌اند. بعضی‌ها علوم جدید را علم ندانسته‌اند. برخی نیز مانند آیت‌الله جوادی آملی علم محقق را نیز جزء دین دانسته‌اند (خسروپناه: ۱۳۸۶: ۳۹). به باور برخی تعمیم اشتباه یک معنا از علم و دین به همه معانی، سبب اشتراک لفظی و حکم به لزوم جدایی حوزه‌های عقل، علم و دین شده است. در صورتی که معنای علم تنها منحصر در شناخت‌های حصولی تجربی نیست و معنای

دین نیز صرفاً محتوای وحی نمی‌باشد. بنابراین اگر معنای علم را کشف واقعیت در موضوعی خاص بدانیم و شناخت‌های لازم در رسیدن به مسیر کمال و سعادت ابدی را دین در نظر بگیریم، یک مسئله هم می‌تواند در حوزه علم باشد و هم در حوزه دین (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۲۳۲-۲۲۸). بنابراین، در جهانی که علم تبدیل به یک ارزش بی‌قید و شرط شده است، تعیین مناسبات آن با آموزه‌های دینی به شکل‌گیری گونه‌های متفاوت التزام به دین می‌انجامد. این شاخص نیز با هدف تشخیص باورهای دین‌داران پیرامون نسبت دین و پیشرفت‌های علمی طراحی شده است.

۴ـ۱۴. منابع شناخت دین

بشر برای کسب معارف راه‌های گوناگونی پیش روی خود می‌بیند. شهود، احساس، عقل، نقل، مرجعیت، تجربه و یادآوری هرکدام مسیرها و به تعبیر دیگری منابع معرفت هستند که در آثار گوناگون بدان‌ها پرداخته شده است (مصباح و محمدی، ۱۳۹۵).[۱] معارف دینی نیز از همین مسیرها و با همین شیوه‌ها کسب می‌شود و برای ارزیابی آن‌ها باید راه‌ها، منابع و شیوه‌های به دست آوردن این معارف را ارزیابی کنیم. به جهت همین ضرورت، در اعتبار مسیرهای کسب معارف دینی لازم است پیام‌آوران الهی از مصونیت کافی در نسبت با انتقال راه سعادت برخوردار باشند (الهی‌راد، ۱۳۹۵: ۱۲۷). لذا، لازم است دین‌داران دین خود را از افراد معتبر و متخصص اخذ کنند. این شاخص نیز در صدد تعیین راه‌ها، منابع و شیوه‌های به دست آوردن معارف دینی است که مسیر را برای ارزیابی آن معارف باز می‌کند.

۴ـ۱۵. نسبت عقل و وحی

در گذشته هم به این مطلب اشاره شد که برخی فِرَق اسلامی روش قیاس را در قلمرو استنباط احکام از دین وارد کردند و برخی نیز به مخالفت با آن پرداختند. برخی از این باب به مخالفت با قیاس برخاستند که باور داشتند دستورات دینی مبنای واقعی و عقلانی ندارد. اما مخالفت برخی دیگر مانند مذهب تشیع با قیاس به نفی تعقل و کوتاه‌کردن دست عقل از معارف دینی نیانجامید و در عین نفی قیاس، حق عقل را نیز به رسمیت شناخت (مطهری، ۱۳۴۱: ۳۵۹-۳۶۱). به باور اندیشمندان مسلمان، عقل می‌تواند با نقل معارض باشد، اما تعارض عقل و دین سخن ناصوابی است. همانطور که تعارض نقل و دین نیز نامعقول است. تعارض عقل و نقل نیز به راه‌های مختلفی قابل حل است (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۷۴). برخی از تعارض‌های متوهَم میان علم و دین محصول مرزناشناسی بعضی عالمان و عده‌ای از دین‌باوران است و در صورت شناسایی موضوعِ محوری تحقیق و ارزیابی هویت تجریدی یا تجربی یا تلفیقی از تجربه و تجرید، ناهماهنگی رخ نخواهد داد (همان: ۸۲).

برخی نیز برای عقل در قلمرو دین وظایفی در نظر گرفته‌اند که عبارت است از: تعبیر منظم تجربه دینی به وقایع وحیانی در تاریخ؛ آزمون این تعبیرات؛ کندوکاو در ملازمه‌های عقاید دینی و درنهایت، تفهیم و تفاهم با سایر اشخاص؛ چرا که همه زبان‌ها از جمله زبان دین از ساختمان منطقی برخوردار است (باربور، ۱۳۶۲: ۲۶۴). بنابراین، فارغ از بحث پیرامون قلمرو اعتبار عقل در نمایاندن و کشف واقع، نسبت آن با دین و یا وحی مسئله‌ای است که نقشی تعیین کننده در شیوه دین‌داری افراد دارد و این شاخص نیز به جهت تعیین این دیدگاه دارد.

۴ـ۱۶. قلمرو آزادی انسان در دین

آزادی نیز یکی از مضامین اصلی بسیاری از جنبش‌ها و ایدئولوژی‌ها و نهضت‌ها در چند سده اخیر بوده است. حتی می‌توان آن را در کنار عناصر دیگری مانند خردگرایی، روح عصر روشنگری به شمار آورد. آزادی در زبان فارسی معادل دو مفهوم *freedom* و *liberty* به کار گرفته می‌شود اگر چه این دو مفهوم در زبان انگلیسی کاملاً مشابه نیستند. (ن.ک: *The American Heritage College Dictionary. 2002. P 552.*) "*freedom*". برخی از اندیشمندان آزادی را دارای معنایی منفی یا سلبی (نبود محدودیت‌ها و الزامات خارجی) و مثبت یا ایجابی (ضرورت مداخله خصوصاً توسط دولت برای ایجاد زمینه شکوفایی مهارت‌ها و استعدادهای افراد) می‌دانند (آربلاستر، ۱۳۷۷: ۸۴).

---

[۱]. برای مطالعه بیشتر ن.ک: حسین‌زاده، ۱۳۸۶؛ مطهری، ۱۳۸۴. ج ۱۳. مسئله شناخت.

در نص قرآن مجید، یکی از اهداف انبیاء به ارمغان آوردن آزادی اجتماعی به معنای نجات‌دادن افراد از اسارت و بندگی یکدیگر است (مطهری، ۱۳۷۸: ۱۴). حتی از منظر اسلام، آزادی اجتماعی انسان نیز به آزادی معنوی او بستگی دارد. چرا که بشر نمی‌تواند اسیر شهوت، خشم و حرص خودش باشد ولی درعین حال آزادی دیگران را نیز محترم بشمارد (همان: ۱۷). همچنین قرآن انتخاب دین را مسئله‌ای به شمار آورده که انسان‌ها با کمال آزادی باید آن را بپذیرند[۱] (فیرحی، ۱۳۷۷: ۱۴۵). بر اساس آموزه‌های دینی، انسان آزاد و مختار آفریده شده و آزادی جوهر انسانیت است (علیخانی، ۱۳۸۰، به نقل از: لکزایی و کیخا، ۱۳۹۴: ۱۰۰) و در عین حال انسان مکلف و مسئول است و اصلی‌ترین حدود آزادی در اسلام، بر اساس شریعت و نظام فقهی تعیین می‌شود. تقریباً می‌توان گفت معارف دینی و معارف بشری در مورد لزوم آزادی‌های اجتماعی و سیاسی با یکدیگر اختلافی ندارند. اختلاف از آنجا آغاز می‌شود که اولاً حد این آزادی‌ها تا چه میزان است و ثانیاً مکانیسم و شیوه تحقق و إعمال این آزادی‌ها به چه صورت باید باشد و این شاخص نیز به دنبال شناخت این موارد است؛ چرا که تنوع دیدگاه افراد درباره مفهوم پراهمیت آزادی، شیوه‌های گوناگونی از دین‌داری را رقم می‌زند.

۴ـ۱۷. مبنای حقوق زن در دین

نسبت حقوق و جایگاه زن و مرد یکی از چالشی‌ترین مسائل جهان مدرن است که امتداد کشمکش‌ها و درگیری‌های نظری و اجتماعی پیرامون آن به دیگر جوامع نیز سرایت کرده است. پدیدآمدن جنبش فمینیسم نیز یکی از برجسته‌ترین واکنش‌ها در قرن نوزدهم و بیستم نسبت به این مسائل است. در رویکردهای سنتی، تقسیمات جنسیتی از حیث سیاسی و اجتماعی کمتر مورد توجه قرار می‌گرفت و تفاوت‌ها و به‌تبع آن نقش‌های متفاوت زنان و مردان طبیعی تلقی می‌شد. البته توجه و حساسیت به تقسیم‌بندی‌های اجتماعی و سیاسی بر حسب جنسیت ریشه در دنیای جدید ندارد و می‌توان رد آن را در تمدن‌های گذشته نیز دنبال کرد (ن.ک: دوپیزان، ۱۳۹۴). حتی حقوق زن، افلاطون و ارسطو را رو در روی یکدیگر قرار داده است (مطهری، ۱۳۸۸: ۱۶۲). اما از اواخر قرن نوزدهم است که این مسائل در کانون توجهات قرار می‌گیرد.

به‌طورکلی امروزه نیز دیدگاه‌های متفاوتی نسبت به جایگاه زن در زندگی اجتماعی وجود دارد. برخی همانند رویکردهای سنتی تقسیم‌بندی‌های جنسیتی را امری طبیعی دانسته و آن را ناشی از تفاوت‌های فیزیولوژیکی و روانی مرد و زن معرفی می‌کنند. برخی نیز مانند سوسیالیست‌ها و مارکسیست‌ها به ندرت جنسیت را به عنوان یک مقوله مهم تلقی می‌کنند و نهایتاً آن را محصول عوامل اساسی دیگر می‌دانند، نه یک عامل مستقل و تأثیرگذار. در افراطی‌ترین حد این طیف فیمنیست‌های رادیکال قرار دارند که نه‌تنها تفاوت‌های جنسیتی را محصول فرهنگ غلط می‌دانند، بلکه تفاوت‌های فیزیولوژیکی و زیست‌شناختی را نیز به رسمیت نمی‌شناسند. برای نمونه شولامیتث فایرستون[۲] به عنوان یکی از بنیانگذاران جنبش آزادی زنان در دهه ۱۹۶۰ میلادی، قابلیت باروری در زنان را «نفرین حوا» نام می‌نهد و باور داشت فناوری نوین می‌تواند و باید مسئولیت بارداری را از دوش زنان بردارد (هی‌وود، ۱۳۹۳: ۴۰۹-۴۴۹)

علاوه بر دیدگاه‌های رایج در جهان غرب، اندیشمندان مسلمان نیز دیدگاه خاصی را نسبت به زن و جایگاه او اختیار کرده‌اند. به باور آنان، اسلام تفاوت‌های زن و مرد را به رسمیت شناخته؛ اما این تفات‌ها را نه به منزله نقص و کمال بلکه به عنوان امور لازم برای تناسب در یک نظام کلان‌تر و برای هدفی بزرگ‌تر می‌نگرد (مطهری، ۱۳۸۸: ۱۶۲). در عین آنکه زنان را به حقوق انسانی‌شان آشنا کرده، هرگز آن‌ها را به تمرد و بدبینی نسبت به جنس مرد وادار نکرده و اساس خانواده‌ها را متزلزل نکرده است (همان: ۷۵-۷۷). این شاخص نیز دیدگاه فرد را درباره این مسئله چالشی مورد بررسی قرار می‌دهد.

---

[۱]. برای مطالعه بیشتر ن.ک: تفسیر المیزان ذیل آیه ۲۵۵ سوره بقره و آیه ۶ سوره توبه.

[2]. Shulamith Firestone

۴ـ۱۸. معادباوری

همواره جدال پیوسته‌ای میان دو موضوع روایت سنت و تجدد از مسئله مرگ در جریان بوده که در یک سوی آن، زندگی معنای گسترده‌ای دارد و مرگ انتقال به مرحله بعدی است و در سوی دیگر، زندگی در محدوده ماده تعریف می‌شود و مرگ اختتام ناگزیر آن است (کلانتری و شهرزاد و پارسانیا، ۱۴۰۰: ۴). دیدگاه اندیشمندان غربی در این زمینه، به دو دسته کلی تقسیم می‌شود. اول دیدگاه طبیعت‌گرایان که عقیده دارند که زندگی، حتی بدون خدا یا روح نیز می‌تواند معنادار باشد و اینکه گونه‌های خاصی از زندگی در عالمی صرفاً مادی می‌تواند برای معناداری کافی باشد. این اندیشمندان باور به فراطبیعت را از مؤلفه‌های معناداری زندگی نمی‌دانند (اکبرزاده و دهباشی و شانظری، ۱۳۹۳: ۱۸). دوم، دیدگاه فراطبیعت‌گرایان که معنی زندگی را در پیوند با قلمروی ارزشی زندگی و هدف روحانی (خدا یا روح) می‌دانند و ملاک معناداری یا بی‌معنایی زندگی را در میزان این پیوند یا بریدگی و دوری از آن تفسیر می‌کنند.

همه ادیان در این نکته اتفاق‌نظر دارند که مرگ پایان حیات نیست. در دین اعتقاد به حیات پس از مرگ به اندازه‌ای مهم تلقی می‌شود که برخی آن را اساسی‌تر از اعتقاد به خدا می‌دانند و می‌گویند که حتی اگر خدا وجود نمی‌داشت، انسان‌ها او را به عنوان موجودی خیرخواه که جاودانگی انسان را تأمین می‌کند، می‌آفریدند (پترسون و دیگران، ۱۳۹۳: ۳۱۹-۳۲۰). در این شاخص نیز به دنبال تعیین دیدگاه فرد نسبت به حیات پس مرگ هستیم.

۴ـ۱۹. تأثیر مرگ‌باوری در انسان

مرگ‌اندیشی و مرگ‌هراسی از منظر برخی، ابزاری برای بیداری و توجه به جاودانگی جهان آخرت و ناپایداری امور دنیوی است. به باور برخی دیگر انتظار مرگ و غوطه‌ورشدن در اندیشه آن موجب می‌شود، انسان سایر امکانات خود را به این امکان اساسی مربوط سازد و از دنبال کردن امور حاشیه‌ای و بی‌اهمیت که توهم‌زا هستند، تا حدی در امان بماند (اکبرزاده و دهباشی و شانظری، ۱۳۹۳: ۱۸). به باور برخی دیگر، کسی که تصورش از حیات، احساس لذت، درد، اندیشه، تخیل و تناسل چند روزه زندگی باشد، طبیعتاً از مرگ ناراحت و نگران خواهد بود. مرگِ نگران کننده نتیجه تسلیم شدن در برابر جریانات ناخودآگاه نیروهای طبیعت و قرارگرفتن در مجرای جبری خواسته‌های حیوانی است. اما اگر عوامل طبیعت، فقط تأمین‌کننده هستی انسان شود، و اینکه چه باید بشوم برعهده خود انسان باشد، هر لحظه در ابدیت غوطه‌ور خواهد بود؛ اگر چه ظاهرش در زندگی طبیعی است (جعفری تبریزی، ۱۳۴۸، ج ۸: ۴۰۷-۴۰۵ به نقل از: رحمانی اصل، ۱۳۸۹: ۱۶۰). به‌طورکلی برخی مرگ‌باوری و توجه به آن را امری مطلوب در زندگی تلقی می‌کنند؛ اما در مقابل برخی دیگر نگاه مثبتی به این‌گونه اندیشه‌ها نداشته و پیامدهای مثبتی را بر آن بار نمی‌کنند. این شاخص نیز در صدد است باور فرد را درباره مرگ‌اندیشی و تأثیر آن بر رفتارها، تصمیمات و روند زندگی او ارزیابی کند.

۴ـ۲۰. رابطه هدف زندگی با آخرت‌نگری

هدف از طراحی این شاخص تشخیص این موضوع است که افراد تا چه میزان اهداف خود در زندگی را در راستا و معطوف به آخرت تعیین می‌کنند. از آنجا که آخرت محل پاداش و جزای عمل است و پاداش و جزای عمل نیز متأخر از خود عمل است، آخرت را به این نام می‌خوانند. همانطور که در روایات شیعه اینطور گفته شده که آخرت را بدین سبب آخرت نامیده‌اند که جزای اعمال در آن است (مجلسی، ۱۴۰۳ق. ج ۱۰: ۱۳؛ صدوق، ۱۳۸۵. ج ۱: ۲). باورهای آخرت‌نگرانه به این امر اشاره دارند که از دیدگاه اسلام هدف نهایی، حیات جاودن آخرت است و زندگانی تنها مقدمه‌ای است برای آن (ابراهیمی، ۱۳۸۷: ۱۱۰). یکی از اصول جهان‌بینی اسلامی که از ارکان ایمانی و اعتقادی دین اسلام است، اصل ایمان به زندگی جاوید و حیات اخروی است. ایمان به عالم آخرت شرط مسلمانی است (مطهری، ۱۳۸۸: ج۲. ص ۵۰۱). باور به زندگی پس از مرگ کمک می‌کند تا فرد تجارب زندگی را در فضای گسترده‌تری بنگرد و زندگی را بخش کوچکی از آن زندگی گسترده ببیند (ابراهیمی و بهرامی‌احسان، ۱۳۹۰: ۴۷). بنابراین هرچه میزان توجه و باور به آخرت و حیات پس از مرگ افزایش یابد، نقش آن در زندگی فرد نیز می‌تواند برجسته‌تر شود.

۴ـ۲۱. نسبت اخلاق با دین

در مورد رابطه دین و اخلاق دیدگاه‌های چهارگانه‌ای مطرح است که طبق دیدگاه اول، دین شرط وجود اخلاق است؛ طبق دیدگاه دوم دین در خدمت اخلاق و وسیله‌ای در جهت نیل اخلاق به مقاصد و اهداف خود است؛ دیدگاه سوم بر این باور است که دین از اخلاق استنتاج می‌شود و دین‌داری از اخلاق بر می‌خیزد و آن‌چه اصالت و تقدم دارد اخلاق است؛ به تعبیر دیگر، اخلاق و عدالت به ما حکم می‌کند که دین‌مدارانه زندگی کنیم. سقراط در گفتگوی خود با اوتیفرون در ارتباط با عدالت سخن به میان آورد و نظریه‌ی استنتاج دین از اخلاق و جزء بودن دین نسبت به اخلاق را مطرح کرد. وی بر این باور بود که عدالت، محیطی بزرگ‌تر از دین دارد و دین‌داری جزئی از عدالت است (گواردینی، ۱۳۷۲: ۴۹-۵۰). طبق دیدگاه چهارم دین نه دارای معنا، بلکه دارای کارکردی همانند اخلاق است. این نظریه که ناشی از رویکردی کارکردگرایانه به دین است، گزاره‌های دینی را از حوزه‌ی معنا به تحلیل کارکردی منتقل می‌کند و به جای پرسش از معنای آن‌ها، کارکرد و نحوه استفاده از آنها را مطرح می‌کند. برخی نیز کارکرد مدعیات دینی را همان کارکرد گزاره‌های اخلاقی دانسته و رغبت به زندگی را کارکرد آن دو گزاره می‌دانند (خزاعی، ۱۳۹۶: ۲۶-۲۷).

دیدگاه دیگری که بسیاری از متفکران اسلامی آن را پذیرفته‌اند این است که اخلاق جزءلاینفک دین است و در کنار عقاید و احکام، بخشی از ساحت‌های سه‌گانه‌ی دین را تشکیل می‌دهد. اما این مسئله به معنای استقلال و بی‌نیازی این سه بخش از یکدیگر نیست بلکه اخلاق چه در مقام ثبوت و چه در مقام اثبات و چه در ضمانت اجرا، محتاج به دین و جهان‌بینی آن است. بنابراین پاسخ به پرسش‌هایی از این قبیل که «آیا می‌توان بدون دین به اخلاق پایبند بود و به آن باور داشت؟» و «آیا می‌توان بین این دو تعارضی فرض کرد و در صورت تعارض معیار با کدام است؟»، نقش مهمی در انواع دین‌داری افراد خواهد داشت و این شاخص نیز در صدد تعیین این موارد است.

۴ـ۲۲. پاسخ‌گویی نسبت به اعمال

این شاخص با هدف پاسخگویی به این سؤالات طراحی شده است که «انسان در رفتار و اعمال، خود را در مقابل چه کسی مسئول می‌داند؟» و اینکه «در صورت مسئول بودن انسان، ملاک پاسخگویی فهم وجدانی و درونی است یا دلیل و حجت بیرونی؟». واضح است که پاسخ گوناگون به این مسائل شیوه‌های گوناگون دین‌داری را در پی دارد. بشر غربی در طول چندین سده روح انسانی را ستوده و با این نام از کل کیهان تقدس زدایی کرده است. بدین نحو که تصوری از انسان به عنوان مخلوقی خودمدار ترویج کرده که در مقابل هیچ مقامی غیر از خود مسئول و پاسخگو نیست (نصر، ۱۳۷۹: ۸۹-۹۴). اما در آموزه‌های اسلامی تمامی مردم همچون شبانانی که مسئول هدایت و راهبری هستند، مسئول و مورد بازخواست معرفی می‌شوند. حاکمان، مسئول زیردستان خویش‌اند؛ مرد، مسئول خانواده و همسر خویش و زن نیز، مسئول خانواده و شوهرش است[۱]. بنابراین اصل پاسخگویی چه در برابر دیگران و چه در برابر خداوند، مسلم است و حتی مطابق آیات قرآن، انسان در برابر موهبات دنیوی خود نیز پاسخگو است[۲].

۴ـ۲۳. نسبت انگیزه و عمل

یکی از ارکان مهم ارزش اخلاقی در اخلاق اسلامی، با عنوان حُسن یا قُبح فاعلی معرفی می‌شود و از این رکن به نیت نیز تعبیر می‌شود. گاهی این رکن چنان بر عمل فرد اثرگذار است که برخی از آن به‌عنوان هویت و اساس عمل یاد می‌کنند (باقریان و رجبی، ۱۳۹۳: ۹۶). اما علاوه بر این امر پنهانی، صورت ظاهری اعمال نیز به جهت کارکرد و پیامدشان درجه‌ای از اهمیت را به خود اختصاص داده‌اند. بنابراین علاوه بر شرایطی که به فاعل رفتار مربوط می‌شوند، برخی شرایط نیز به خود رفتار بازمی‌گردند. از دیدگاه اسلام، مقبولیت و مورد ستایش بودن رفتار، مشروط به شرایطی است که برخی از آن‌ها مربوط به ذات و ماهیت خود عمل است و از آن با عنوان حُسن فعلی اعمال و رفتار

---

[۱]. ن.ک: روایت پیامبر اکرم(ص): « ... کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته» (دیلمی، ۱۳۷۶، ج۱: ۴۷۹).

[۲]. برای مطالعه بیشتر ن.ک: تفسیر المیزان ذیل آیه ۸ سوره تکاثر.

یاد می‌کنند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۹۰). بنابراین یک رفتار از بُعد اول به لحاظ نتیجهٔ خارجی و اجتماعی آن و از بُعد دوم از نظر تأثیر داخلی و روانی عمل در شخص فاعل، قضاوت می‌شود (خمینی، ۱۳۷۶، به نقل از: پورعزت و دیگران، ۱۳۹۸: ۵۲). این شاخص وظیفه تعیین میزان اهمیت صورت ظاهری و باطنی اعمال و رفتار در دیدگاه فرد را برعهده دارد که تنوع شیوه‌های دین‌داری را نتیجه می‌دهد.

۵. نتیجه گیری

این پژوهش در ادامه مطالعات پیشین در این حوزه تلاش کرد تا بر روی یکی از مهم‌ترین ابعاد دین‌داری متمرکز شود و برای بررسی نوع، میزان و انواع دین‌داری در بُعد معرفتی مدل و شاخصی متناسب با بسترهای فرهنگی، تاریخی و اجتماعی بومی ارائه کند. در این تحقیق از یک سو پس از مرور ادبیات پیشین و مطالعات نظری در حوزه دین‌داری، چهارچوبی اولیه متضمن ۸۱ شاخص استخراج شد که این شاخص‌ها را می‌توان ذیل ابعاد سه‌گانه معرفتی، گرایشی (عاطفی- هیجانی) و رفتاری جای داد. تعداد ۵۶ شاخص مربوط به بُعد معرفتی، ۲۰ شاخص مربوط به بُعد رفتاری و ۵ شاخص نیز مرتبط با بُعد گرایشی بود. سپس متناسب با هدف مقاله، که ارائه شاخص‌های تفصیلی در بُعد معرفتی دین‌داری بود، پس از تحلیل شاخص‌های به دست آمده در این بُعد، آن‌ها را در ۸ محور دسته‌بندی کردیم که عبارتند از: «نگرش به دین»، «انتظار از دین»، «مبانی معرفت‌شناختی نگرش دینی»، «درک انسان از ابعاد وجودی خود»، «درک انسان از هدف و غایت زندگی»، «درک انسان از اخلاق به مثابه مبنای کنش»، «ادراکات ارزش‌شناختی و ترتیبات آن»، «درک انسان از هستی».

سپس به‌منظور تطبیق و تأیید شاخص‌های به دست آمده با متون نظری، بیست مصاحبه از دانشجویان صورت گرفت و پس از آن، شاخص‌های پربسامد، بر اساس حساسیت بالا و قدرت تمایزگذاری بیشتر در میان آن‌ها، انتخاب شد که نتیجه آن، تنظیم چهارچوب مفهومی دیگری متشکل از ۲۳ شاخص در قالب شش محور اصلی بود. در بخش یافته‌های مقاله نیز سعی شد تا با ارائه تصویری کلی از شاخص‌های موردنظر در ذیل هر یک به تدقیق آن شاخص بپردازیم.

در محور «**نگرش به دین**» شاخص‌های «نقش خدا و تلقی از خدا در زندگی»، «نسبت دین و زندگی»، «منشأ دین»، «جایگاه اهل‌بیت در دین» و «جایگاه روحانیت در دین» قرار دارند. شاخص‌های منتخب ذیل محور «**انتظار از دین**» عبارتند از: «نسبت معنویت با دین»، «قلمرو دین»، «دین و سیاست» و «دین و مسائل نوپدید». ذیل محور «**مبانی معرفت‌شناختی**» شاخص‌های «قرائت‌پذیری گزاره‌های دینی»، «امکان شناخت واقعیت»، «قلمرو عقل»، «نسبت علم و دین»، «نسبت عقل و وحی» و «منابع شناخت دین» جای می‌گیرند. مهم‌ترین شاخص ذیل محور «**مبانی انسان‌شناختی**» نیز «قلمرو آزادی انسان در دین» و «مبنای حقوق زن در دین» است. «معادباوری»، «تأثیر مرگ‌باوری در انسان» و «رابطه هدف زندگی با آخرت‌نگری» نیز شاخص‌های محور «**مبانی غایت‌شناختی**» را تشکیل می‌دهند. «**مبانی اخلاق و ارزش‌شناختی**» به عنوان آخرین محور، شامل شاخص‌های «نسبت اخلاق با دین»، «پاسخ‌گویی نسبت به اعمال» و «نسبت انگیزه و عمل» می‌شود.

بر طبق یافته‌ها و با به‌کارگیری این شاخص‌ها، گونه‌های متفاوت دین‌داری در بین دانشجویان قابل تشخیص و تمایز است. در نهایت از طریق ۳۰ مصاحبه دیگر، مجدداً هر کدام از شش محور فوق به همراه شاخص‌های مرتبط به عنوان ابزار سنجش انواع دین‌داری به کار گرفته شد که حاصل آن ارائه ۲۱ گونه دین‌داری در بُعد معرفتی در میان دانشجویان بود[۱] که از این طریق کارایی این محورها و شاخص‌های مرتبط به اثبات رسید.

---

[۱]. این ۲۱ گونه در مقالاتی جداگانه ارائه شده‌اند.

۶. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۷. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۸. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافعی وجود ندارد.

۹. منابع

آربلاستر، آنتونی (۱۳۷۷). لیبرالیسم غرب: ظهور و سقوط. ترجمه عباس مخبر. تهران: نشر مرکز.

آرون، ریمون (۱۳۸۶). مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی. ترجمه باقر پرهام. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

ابراهیمی، ابوالفضل (۱۳۸۷). «باورهای آخرت‌نگرانه و رابطه آن‌ها با سلامت روان». روان‌شناسی و دین. سال اول (شماره ۳). صص ۱۰۷-۱۲۵.

ابراهیمی، ابوالفضل؛ بهرامی‌احسان، هادی (۱۳۹۰). «رابطه آخرت‌نگری با سلامت در دانشجویان دانشگاه تهران و طلاب علوم دینی حوزه علمیه قم». روان‌شناسی و دین. سال چهارم (شماره ۲). صص ۴۵-۶۲.

ابراهیمی، ابوالفضل؛ بهرامی‌احسان، هادی (۱۳۹۱). تهیه و اعتباریابی مقیاس سنجش آخرت‌نگری؛ یک مطالعه مقدماتی. روان‌شناسی و دین. سال پنجم (شماره ۴). صص ۵۳-۷۰.

ابن عربی، محمد بن علی (۱۴۱۰ق). رحمه من الرحمن فی تفسیر و اشارات القرآن من کلام الشیخ الاکبر محی الدین ابن العربی، جمع و تالیف محمود محمود الغراب. «بی‌جا»: «بی‌نا»

استراس، آنسلم؛ کوربین، جولیت (۱۳۸۴). اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنایی؛ رویه‌ها و شیوه‌ها. ترجمه بیوک محمدی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

افلاطون (۱۳۸۰). دوره آثار افلاطون. ترجمه محمدحسن لطفی و رضا کاویانی. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.

اکبرزاده، فریبا؛ دهباشی، مهدی؛ شانظری، جعفر (۱۳۹۳). «بررسی و تحلیل تطبیقی مرگ و رابطه آن با معنای زندگی از دیدگاه مولوی و هایدگر». الهیات تطبیقی. سال پنجم (شماره یازدهم). صص ۹-۲۰.

الهی‌راد، صفدر (۱۳۹۵). انسان‌شناسی. قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

باربور، ایان (۱۳۶۲). علم و دین. ترجمه بهاءالدین خرمشاهی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

بازرگان، مهدی (۱۳۷۷). آخرت و خدا: هدف رسالت انبیا. تهران: خدمات فرهنگی رسا.

باقریان خوزانی، محمد؛ رجبی، محمود (۱۳۹۳). «تأثیر نیت بر ارزش اخلاقی عمل از دیدگاه قرآن کریم». قرآن شناخت. سال هفتم (شماره دوم). صص ۹۵-۱۱۴.

بشیریه، حسین (۱۳۷۴). جامعه‌شناسی سیاسی: نقش گروه‌های اجتماعی در زندگی سیاسی. تهران: نشر نی.

پارسانیا، حمید (۱۳۸۶). عرفان و سیاست. قم: موسسه بوستان کتاب.

پترسون، مایکل؛ هاسکر، ویلیام؛ رایشنباخ، بروس؛ بازینجر، دیوید (۱۳۹۳). عقل و اعتقاد دینی: درآمدی بر فلسفه دین. ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی. تهران: طرح نو.

پورعزت، علی‌اصغر؛ پورمجرب، گلارا؛ زارعی متین، حسن؛ یزدانی، حمیدرضا (۱۳۹۸). «طراحی الگوی ارزیابی رفتار اخلاقی در سازمان‌های ایرانی در پرتو قرآن و نهج البلاغه». اخلاق وحیانی. سال هفتم (شماره دوم). صص ۳۹-۷۰

پیروزمند، علیرضا (۱۳۸۹). قلمرو دین در تعیین مفروضات اساسی، ارزش‌ها، رفتارها و نمادها. تهران: انتشارات دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
جعفری تبریزی، محمدتقی (۱۳۴۸). تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی جلال‌الدین محمد بلخی. تهران: موسسه تدوین و نشر آثار علامه محمدتقی جعفری.
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۷). شریعت در آینه معرفت. قم: موسسه فرهنگی رجاء.
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. قم: مرکز نشر اسرا.
حسین‌زاده، محمد (۱۳۸۶). منابع معرفت. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
حسین‌زاده، محمد (۱۳۹۶). فرامعرفت‌شناسی: پارادایم؛ افسانه یا واقعیت. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
خدایاری‌فرد، محمد و همکاران (۱۴۰۰). مبانی نظری و روش‌شناسی سنجش دین‌داری به انضمام مقیاس‌های دین‌داری. تهران. دانشگاه تهران.
خزاعی راوری، زهرا (۱۳۹۶). ترجمه و تعلیقه و نقادی کتاب اخلاق و دین تالیف بارتلی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۲). انتظارات بشر از دین. تهران: مرکز نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۶). علم و دین. قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
خمینی، روح الله (۱۳۷۶). شرح چهل حدیث. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
خمینی، روح‌الله (۱۳۸۸). ولایت فقیه. حکومت اسلامی. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
داوری، رضا (۱۳۷۴). فارابی. تهران: طرح نو.
دوپیزان، کریستین (۱۳۹۴). شهر بانوان. ترجمه مرضیه خسروی. تهران: روزگار نو.
دورکیم، امیل (۱۳۸۳). صور بنیانی حیات دینی. ترجمه باقر پرهام. تهران: نشر مرکز.
دهقان‌پور، علیرضا؛ دیوانی، امیر (۱۳۹۰). «معنا و هدف زندگی از دیدگاه صدرالدین شیرازی». پژوهش‌های اخلاقی. سال دوم (شماره ۱). صص ۱۹-۴۲.
دیلمی، حسن بن محمد (۱۳۷۶). ارشاد القلوب. ترجمه علی سلگی نهاوندی. قم: ناصر
ذکایی، محمدسعید (۱۳۹۹). هنر انجام پژوهش کیفی: از مساله‌یابی تا نگارش. تهران: آگاه.
ذوالفقاری، مهدی؛ عمرانی، ابوذر؛ نوعدوست، رضا (۱۳۹۹). «بررسی مقایسه‌ای سرمایه‌های روحانیت در دوره صفویه و قاجاریه با استفاده از نظریه بوردیو». جامعه شناسی سیاسی ایران. دوره ۳ (شماره ۴). صص ۱۱۵-۱۴۱.
رحمانی‌اصل، محمدرضا (۱۳۸۹). «تحلیل و بررسی ابعاد گوناگون معنای زندگی». معرفت. سال نوزدهم (شماره ۱۵۸). صص ۱۶۲-۱۵۳.
سراج‌زاده، حسین؛ پویافر، محمدرضا (۱۳۸۸). سنجش دین‌داری با رهیافت بومی. جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران (تحقیقات علوم اجتماعی ایران). سال اول (شماره ۲). صص ۱-۱۸.
سروش، عبدالکریم و دیگران (۱۳۸۴). سنت و سکولاریسم: گفتارهایی از عبدالکریم سروش، محمد مجتهد شبستری، مصطفی ملکیان، محسن کدیور. تهران: موسسه فرهنگی صراط.
سروش، عبدالکریم (۱۳۸۵). مدارا و مدیریت. تهران: موسسه فرهنگی صراط.
شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۰). دین، جامعه و عرفی شدن. تهران: نشر مرکز.
شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران. مجله جامعه شناسی ایران. سال ششم (شماره ۱). صص ۳۴-۶۶.
شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۸). «روحانیت و موقعیت جدید». شیعه‌شناسی. سال هفتم (شماره ۲۷). صص ۲۳۱-۲۶۴.
صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۵). علل الشرایع. قم: داوری
طالبان، محمدرضا (۱۳۸۸). چهارچوبی مفهومی برای پیمایش دین‌داری در ایران. اسلام و علوم اجتماعی. سال اول (شماره ۲). صص ۷-۴۸.
طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۷). شیعه (مجموعه مذاکرات با پروفسور هانری کربن)؛ به کوشش هادی خسروشاهی. قم: بوستان کتاب
طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۸) الف. شیعه در اسلام. قم: بوستان کتاب
طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۸) ب. قرآن در اسلام. قم: بوستان کتاب
طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات

طوسی، نصیرالدین محمد بن محمد (۱۳۷۵). شرح الاشارات و التنبیهات مع المحاکمات. جلد ۲. قم: نشر البلاغه
طوسی، نصیرالدین محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). رسالة قواعد العقائد. بیروت: دارالغربة
عشماوی، محمد سعید (۱۴۱۶ق). الاسلام السیاسی. [بی‌جا]: مکتب مدبولی الصغیر
علیخانی، علی اکبر (۱۳۸۰). «آزادی انسان از دیدگاه قرآن». علوم سیاسی. سال ۴ (شماره ۱۵). صص ۱۴۰-۱۲۳
فیرحی، داود (۱۳۷۷). «مبانی آزادی و حزب در مذهب شیعه». علوم سیاسی. دوره ۱ (شماره ۳). صص۱۳۳-۱۴۹
کرسول، جان (۱۳۹۱). پویش کیفی و طرح پژوهش: انتخاب از میان پنج رویکرد. ترجمه حسن دانایی‌فرد و حسین کاظمی. تهران: صفار
کروفورد، رابرت (۱۳۹۵). مثلث خدا انسان جهان: گفت‌وگویی میان علم و دین. ترجمه حمیدرضا عبدلی مهرجردی. قم: انتشارات ادیان
کلانتری، عبدالحسین؛ شهرزاد، زهرا؛ پارسانیا، حمید (۱۴۰۰). «مطالعه کیفی مکانیزم‌های یادآوری و غفلت از مرگ». پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران. سال دهم (شماره ۴). صص ۱-۲۰
گروهی از نویسندگان؛ زیر نظر محمدتقی مصباح‌یزدی (۱۳۹۰). فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: موسسه فرهنگی مدرسه برهان
گنجی، محمد؛ حیدریان، امین (۱۳۹۳). «سرمایه فرهنگی و اقتصادِ فرهنگ». راهبرد. سال ۲۳ (شماره ۷۲). صص ۷۷-۹۷
گواردینی، رومانو (۱۳۷۲). مرگ سقراط. ترجمه محمد حسن لطفی. تهران: طرح نو
گیدنز، آنتونی (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی. ترجمه حسن چاوشیان. تهران: نشر نی
لکزایی، شریف؛ کیخا، نجمه (۱۳۹۴). «بررسی مفهوم آزادی از منظر قرآن کریم». سپهر سیاست. سال دوم (شماره ۴). صص ۸۹-۱۰۸
ماکیاولی، نیکولو (۱۴۰۰). شهریار. ترجمه محمود محمود. تهران: نگاه
مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق). بحارالانوار. بیروت: دار إحیاء التراث العربی
محبوبی، رضا (۱۳۹۴). ساخت مقیاس (بومی) برای سنجش دین‌داری. مدیریت در دانشگاه اسلامی. سال چهارم (شماره ۱). صص ۱۱۷-۱۳۴
محسنی تبریزی، علیرضا و کرم‌اللهی. نعمت‌الله (۱۳۸۸). بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری. پژوهش‌های جامعه شناختی. سال سوم (شماره ۲). صص ۷-۳۴
محمدپور، احمد (۱۴۰۰). ضد روش: زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی. تهران: لوگوس
مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۲). علم و دین. قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۵). آموزش عقاید. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). فلسفه اخلاق. تحقیق و نگارش: احمدحسین شریفی. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۸). جامعه و تاریخ از نگاه قرآن. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
مصباح، مجتبی؛ محمدی. عبدالله (۱۳۹۵). مبانی اندیشه اسلامی ۱: معرفت‌شناسی. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
مطهری، مرتضی (۱۳۴۰). «اصل اجتهاد در اسلام». مکتب تشیع. شماره ۶. صص ۳۰۱-۳۳۳
مطهری، مرتضی (۱۳۴۱). «حق عقل در اجتهاد». مکتب تشیع. شماره ۹. صص ۳۵۳-۳۶۷
مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). آزادی معنوی. تهران: صدرا
مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). مجموعه آثار استاد شهید مطهری. تهران: صدرا
مطهری، مرتضی (۱۳۸۸). نظام حقوق زن در اسلام. تهران: صدرا
ملاصدرا صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۵۴). المبدا و المعاد. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران
ملاصدرا صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰). الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة. مشهد: المرکز الجامعی للنشر
ملاصدرا صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۳). شرح اصول الکافی. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی
ملاصدرا صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۹). اسرار الآیات و انوار البینات، رساله متشابهات القرآن. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا
نصر، سید حسین (۱۳۷۹). نیاز به علم مقدس. ترجمه حسن میانداری. قم: موسسه فرهنگی طه

هی‌وود، اندرو (۱۳۹۳). درامدی بر ایدئولوژی‌های سیاسی: از لیبرلیسم تا بنیادگرایی دینی. ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی. تهران: وزارت امور خارجه
Allport, G (1950), *The individual and His religion*, New York, Mac Millan
Allport, G (1966), The religious context of prejudice, *journal for the scientific study of religion*, 5, 432-443
Glock, C; Stark, R (1965). *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally
Hill, P.C. and Hood Jr., R.W (1999), *Measures of Religiosity*, Birmingham: Religious Education Press
Himmelfarb, Harold (1975). Measuring Religious Involvements. *Social Forces*. 53 (4). pp.18-606
Horton, R (1960). A definition of religion and its uses, *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol 90 (No 2), pp 201-226
Kant, I (2019). *Answering the question: What is enlightenment?*. Strelbytskyy Multimedia Publishing
Lenski, Gerhard (1961), *The Religious Factor, A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics, and Family Life*, New York(Garden City) , Doubleday and Company, Inc
Marx, K; Engels, F (1957). *On Religion*. Moscow: Progress Publishers
McComiskey, B (1997). Gorgias," On Non-Existence": Sextus Empiricus," Against the Logicians" 1.65-87, Translated from the Greek Text in Hermann Diels's" Die Fragmente der Vorsokratiker". *Philosophy & Rhetoric*, Vol 30. No 1. pp 45-49
Nadel, S.F (1954). *Nupe Religion*. London: Routledge
The American Heritage College Dictionary (2002). Fourth Edition. Boston: Houghton Mifflin Company
Underwood, Lynn G., & Teresi, Jeanne A (2002), The daily spiritual experience scale: development, theoretical description, reliability, exploratory factor analysis, and preliminary construct validity using health-related data, *Annals of Behavioral Medicine*, 24(1), 22-33
Weber, M (1965). *The sociology of Religion*. London: Methuen.

References

A group of writers; Under the supervision of Mohammad Taghi Mesbah Yazdi (2011). *Philosophy of Education*. Tehran: madrese Publishers [in Persian]

Akbarzadeh, Fariba; Dehbashi, Mehdi; Shanazari, Jafar (2014). A Comparative Study and Analysis of Death and Its Relationship with the Meaning of Life in Rumi and Heidegger. *Comparative Theology*. 5 (11). 9-20 [in Persian]

Alikhani, Ali-Akbar (2001). Human Freedom from The Viewpoint of The Quran. *Political Science*. 4 (15). 123-140 [in Persian]

Allport, G (1950). *The individual and His religion*. New York: Mac Millan

Allport, G (1966). The religious context of prejudice. *journal for the scientific study of religion*. 5. 432-443

Andrew, Heywood (2014). *Political Ideologies: An Introduction*. Translated by Mohammad Rafiee Mehrabadi. Tehran: Ministry of Foreign Affairs [in Persian]

Anselm, Strauss; Juliet Corbin (2005). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory; procedures and Techniques*. Translated by Buik Mohammadi. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies press [in Persian]

Arblaster, Anthony (1998). *The rise and decline of Wastern liberalism*. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: nashr-e-markaz [in Persian]

Aron, Raymond (2007). *Main Currents in Sociological Thought*. Translated by Baqir Parham. Tehran: Elmi - Farhangi Publications [in Persian]

Ashmawi, Muhammad Said (1995). *Political Islam*. n.p: Maktab Madbouli al-Saghir [in Arabic]

Bagheriyan Khoozani, Mohammad; Rajabi, Mahmood (2014). The effect of intention on the moral value of action from the perspective of the Holy Quran. *Qur'an shenakht*. 7 (2). 95-114 [in Persian]

Barbour, Ian (1983). *science and religion*. Translated by Bahaedin Khoramshahi. Tehran: Iran University press [in Persian]

Bashiriyeh, Hossein (1995). *Political sociology: the role of social groups in political life*. Tehran: nashr-e ney [in Persian]

Bazargan, Mehdi (1998). *The Hereafter and God: The Purpose of Prophets' Mission*. Tehran: khadamat-e farhangi rasa [in Persian]

Crawford, Robert (2016). *The God, Man, World Triangle: a dialogue between science and religion*. Translated by Hamidreza Abdoli Mehrjardi. Qom: University of Religions and Denominations publisher [in Persian]

Creswell, John W (2012). *Qualitative inquiry and research design: choosing among five approaches*. Translated by Hassan DanaeeFard and Hosein Kazemi . Tehan: Saffar [in Persian]

Davari, Reza (1995). *Farabi*. Tehran: tarh-e-no [in Persian]

Daylami, Hassan bin Mohammad (1997). *Irshad al-Qulob*. Translated by Ali Solghi Nahavandi. Qom: naser [in Persian]

De Pizan, Christine (2015). *The City of Ladies*. Translated by Marzieh Khosravi. Tehran: roozegareno Publication [in Persian]

Dehqanpour, Alireza; Divani, Amir (2011). The meaning and purpose of life from Sadruddin Shirazi's point of view. *Ethical Research*. 2 (1). 19-42 [in Persian]

Durkheim, Emile (2004). *The Elementary Forms of the Religious Life*. Translated by Baqir Parham. Tehran: nashr-e-markaz [in Persian]

Ebrahimi, Abolfazl (2008). Eschatological beliefs and their relationship with mental health. *Ravanshenasi & Din*. 1 (3). 107-125 [in Persian]

Ebrahimi, Abolfazl; Bahrami ehsan, Hadi (2012). Preparing and validating the scale of measuring the eschatology. *Ravanshenasi & Din*. 5 (4). 53-70 [in Persian]

Ebrahimi, Abolfazl; Bahrami ehsan, Hadi (2012). The relationship between eschatology and health in students of Tehran University and religious studies students of Qom seminary. *Ravanshenasi & Din*. 4 (2). 45-62 [in Persian]

Elahi Rad, Safdar (2016). *Knowledge of Human*. Qom: The Imam Khomeini Institute for Education and Research [in Persian]

Feirahi, Davood (1998). Basics of freedom and party in Shia religion. *Political Science*. 1 (3). 133-149 [in Persian]

Ganji, Mohammad; Heydarian, Amin (2014). Cultural Capital and Economy of Culture. *Strategy*. 23 (72) 77-97 [in Persian]

Giddens, Anthony (2007). *Sociology*. Translated by Hasan Chavoshian. Tehran: nashr-e ney [in Persian]

Glock, C; Stark, R (1965). *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally

Guardini, Romano (1993). *The Death of Socrates*. Translated by Mohammadhasan Lotfi. Tehran: tarh-e-no [in Persian]

Hill, P.C. and Hood Jr., R.W (1999). *Measures of Religiosity*. Birmingham: Religious Education Press

Himmelfarb, Harold (1975). Measuring Religious Involvements. *Social Forces*. 53 (4). pp.18-606

Horton, R (1960). A definition of religion and its uses, *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol 90 (No 2), pp 201-226

Husseinzade, Mohammad (2007). *The sources of knowledge*. Qom: The Imam Khomeini Institute for Education and Research [in Persian]

Husseinzade, Mohammad (2017). *Paradigm: myth or reality*. Qom: The Imam Khomeini Institute for Education and Research [in Persian]

Ibn Arabi, Muhammad ibn Ali (1989). *rahmah men al-rahman*. n.p: unknown [in Arabic]

Ja'fari, Mohammad-Taqi (1969). *Commentary and analysis of Jalaluddin Mohammad Balkhi's Masnavi*. Tehran: Allameh Mohammad Taghi Jafari Institute for editing and publishing works [in Persian]

Javadi Amoli, Abdollah (1998). *Shariat in the light of cognition*. Qom: Raja Cultural Institute [in Persian]

Javadi-Amoli, Abdollah (2007). *The dignity of reason in the geometry of religious knowledge*. Qom: nashresra [in Persian]

Kalantari, Abdolhossein; Shahrzad, Zahra; Parsania, Hamid (2021). Mechanisms of Recalling or Forgetting Death: A Qualitative Study. *Strategic Research on Social Problems in Iran*. 10 (4). 1-20 [in Persian]

Kant, I (2019). *Answering the question: What is enlightenment?*. Strelbytskyy Multimedia Publishing

Khodayarifard, Mohammad et al (2021). *Theoretical and Methodological Foundations of religiosity measurement including religiosity scales*. Tehran: Tehran University Press [in Persian]

Khomeini, Ruhullah (1997). *Forty Hadith*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Persian]

Khomeini, Ruhullah (2009). *Governance of the jurist: islamic government*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Persian]

Khosropanah, Abdol Hossein (2003). *The man's eopectations of religion*. Tehran: The organization for Publication of Research Institute for Islamic Culture and Thought's Works [in Persian]

Khosropanah, Abdol Hossein (2007). *science and religion*. Qom: The Imam Khomeini Institute for Education and Research [in Persian]

Lakzai, Sharif ; Keikha, Najmeh (2015). Freedom in the Qur'an: Exploring Possibility or Impossibility. *Iranian Political Research (Previous Title: Sepehr –e siasat)*. 2 (4). 89-108 [in Persian]

Lenski, Gerhard (1961). *The Religious Factor, A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics, and Family Life*. New York (Garden City) , Doubleday and Company, Inc

Machiavelli, Niccolo (2021). The prince. Translated by Mahmood Mahmood. Tehran: negah [in Persian]

Mahboobi, Reza (2015). Building a (indigenous) scale to measure religiosity. *Management at Islamic University*. 4 (1). 117-134 [in Persian]

Majlesi, Mohammad-Baqer bin Mohammad Taqi (1982). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi [in Arabic]

Marx, K; Engels, F (1957). *On Religion*. Moscow: Progress Publishers

McComiskey, B (1997). *Gorgias," On Non-Existence": Sextus Empiricus," Against the Logicians*" 1.65-87, Translated from the Greek Text in Hermann Diels's" Die Fragmente der Vorsokratiker". *Philosophy & Rhetoric*, Vol 30. No 1. pp 45-49

Mesbah Yazdi, Mohammad Taghi (1986). *Theological Instructions*. Tehran: Islamic Development Organization press [in Persian]

Mesbah Yazdi, Mohammad Taghi (2012). *The philosophy of morality*. Qom: The Imam Khomeini Institute for Education and Research [in Persian]

Mesbah Yazdi, Mohammad Taghi (2013). *Science and Religion*. Qom: The Imam Khomeini Institute for Education and Research [in Persian]

Mesbah Yazdi, Mohammad Taghi (2019). *Society and History in the Quran*. Qom: The Imam Khomeini Institute for Education and Research [in Persian]

Mesbah, Mojtaba; Abdollah Mohammadi (2016). *A series of lessons on the basics of Islamic thought 1: Epistemology*. Qom: The Imam Khomeini Institute for Education and Research [in Persian]

Mohammadpour, Ahmad (2018). *Counter-Method: The Philosophical Underpinnings and Practical Procedures of Qualitative Methodology*. Tehran: Logos [in Persian]

Mohseni Tabrizi, Alireza; Karamollahi, Nematolah (2009). Examining the state of students' commitment to dimensions and signs of religiosity. *Sociological researches*. 3 (2). 7-34 [in Persian]

Motahhari, Morteza (1960). The principle of ijtihad in Islam. *Maktab-e Tashayyo*. 6. 301-333 [in Persian]

Motahhari, Morteza (1961). The right of reason in ijtihad. *Maktab-e Tashayyo*. 9. 353-367 [in Persian]

Motahhari, Morteza (1999). *Spiritual freedom*. Tehran: Sadra [in Persian]

Motahhari, Morteza (2005). *The collection of Shahid Motahari's works*. Tehran: Sadra [in Persian]

Motahhari, Morteza (2009). *Women's rights system in Islam*. Tehran: Sadra [in Persian]

Mulla Sadra Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim (1975). al-Mabda‘ wa’l-ma‘ad. Tehran: Iranian wisdom and philosophy association [in Arabic]

Mulla Sadra Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim (1981). *al-Shawahid al-rububiyyah*. Mashhad: Al-Marqas Al Jama'i publishers [in Arabic]

Mulla Sadra Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim (2004). *description of Kitab al-Kafi(Sharh Usool Al-Kafi)*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research [in Arabic]

Mulla Sadra Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim (2010). *Asrar al-ayat and anwar al-binat*. Tehran: Sadra Islamic Philosophy and Research Institute [in Arabic]

Nadel, S.F (1954). *Nupe Religion*. London: Routledge

Nasir al-Din al-Tusi, Muhammad ibn Muhammad (1992). *Risalah qavaid al- aqaid*. Beirut: Dar al-Ghorba [in Arabic]

Nasir al-Din al-Tusi, Muhammad ibn Muhammad (1996). *Sharh al-Isharat*. V2. Qom: Nashr-e al-balagha [in Arabic]

Nasr, Seyyed Hossein (2000). *The need for a sacred science*. Translated by Hassan Miandari. Qom: Taha Cultural Institute [in Persian]

Parsania, Hamid (2009). *Mysticism and Politics*. Qom: Bustan-e Ketab Publishers [in Persian]

Peterson, Michael; Hasker, William; Reichenbach, Bruce; Basinger, David (2014). *Reason and religious belief : an introduction to the philosophy of religion*. Translated by Ahmad Naraqi and Ebrahim Soltani. Tehran: tarh-e-no [in Persian]

Pirouzmand, Alireza (2010). *The realm of religion in determining basic assumptions; values, behaviors and symbols*. Tehran: secretariat of supreme council of the cultural revolution Publishers [in Persian]

Plato (2001). *Complete works of Plato*. Translated by Mohammadhasan Lotfi and Reza Kaviyani. Tehran: Khaarazmi publishing [in Persian]

Pour-Ezzat, Ali Asqhar; Pourmojarab, Golara; Zarei Matin, Hasan; Yazdani, Hamid Reza (2019). Designing a Model for Evaluating Ethical Behavior in Iranian Organizations in the Light of the Quran and Nahj al-Balagha. *revelatory ethics*. 7 (2). 39-70 [in Persian]

Rahmani, mohamadreza (2010). Analysis and investigation of various aspects of the meaning of life. *Marifat*. 19 (158). 153-162 [in Persian]

Saduq, Muhammad ibn Ali (2006). *The causes of Shari'ah*. Qom: Davari [in Arabic]

serajzadeh, Husayn; Pouyafar, Mohammad Reza (2009). Measuring religiosity with a indigenous approach. *Sociology of Iran's social issues (Iranian social science research)*. 1 (2). 1-18 [in Persian]

Shojaeezand, Alireza (2001). *Religion, society and secularization*. Tehran: nashr-e-markaz [in Persian]

Shojaeezand, Alireza (2005). A model for measuring religiosity in Iran. *Iranian Journal of Sociology*. 6 (1). 34-66 [in Persian]

Shojaeezand, Alireza (2009). The Clergy and new position. *Shi'a studies*. 7 (27). 231-264 [in Persian]

Soroush, Abdolkarim et al (2005). *Tradition and secularism*. Tehran: serat Cultural Institute [in Persian]

Soroush, Abdolkarim (2006). *Tolerance and management*. Tehran: serat Cultural Institute [in Persian]

Tabataba'i, Muhammad Husayn (2011). *Al Mizan: An Exegesis of the Qur'an*. Beirut: Al-Alami Press Foundation [in Arabic]

Tabataba'i, Muhammad Husayn (2009). a.*Shia in Islam*. Qom: Bustan-e Ketab Publishers [in Persian]

Tabataba'i, Muhammad Husayn (2009). b. *Qur'an in Islam*. Qom: Bustan-e Ketab Publishers [in Persian]

Tabataba'i, Muhammad Husayn (2008). *Shia (A collection of discussions with professor Henry Corbin)*. Qom: Bustan-e Ketab Publishers [in Persian]

Taleban, Mohammad Reza (2009). A Conceptual Framework for Religiousity Survey in Iran. *Islam and Social Sciences*. 1 (2). 7-48 [in Persian]

The American Heritage College Dictionary (2002). Fourth Edition. Boston: Houghton Mifflin Company

Underwood, Lynn G., & Teresi, Jeanne A (2002). The daily spiritual experience scale: development, theoretical description, reliability, exploratory factor analysis, and preliminary construct validity using health-related data. *Annals of Behavioral Medicine*. 24(1), 22-33

Weber, M (1965). *The sociology of Religion*. London: Methuen

Zokaei, Mohammad Saeed (2020). *The art of conducting qualitative research: From problem solving to writing*. Tehran: Agah press [in Persian]

Zolfaghari, mahdi; Omrani, Abuzar; no’dost, reza (2020). Comparative study of clerical capital during the Safavid and Qajar dynasties(Using Bourdieu's theory). *Political Sociology Research.* 3 (4). 115-141 [in Persian]